

**ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ**

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ*

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ καὶ πρ. Πρυτάνεως
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν

Πρόλογος

1. Ἀφοῦ εὐχαριστήσω πρῶτον τὸν Πρόεδρον τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ, Ἐπιστημονικοῦ καὶ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου καὶ Ἐριέτης Γρηγοριάδου» Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Μεγάρων καὶ Σαλαμίνας κ. Βαρθολομαῖον, δεύτερον ὅλα τὰ ἀξιότιμα Μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἰδρύματος αὐτοῦ, τὰ ὅποια ἄλλην μίαν φορὰν μὲ ὤρισαν ὁμιλητὴν στὴν σειρὰν τῶν διαλέξεων τοῦ ἀκτινοβόλου αὐτοῦ Ἰδρύματος, καὶ τρίτον τοὺς τιμῶντες μὲ τὴν παρουσίαν τους τὴν ἀποψινὴν αὐτὴν ἐκδήλωσιν, εἰσέρχομαι στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος, ἐφαρμόζοντας τὸ γνωστόν «Ἀρχὴ σοφίας, ὀνομάτων ἐπίσκεψις».

2. Συχνὰ θὰ ἀναφέρωμιν τὴν λέξιν «ντετερμινισμός» (*determinismus*), ἢ ὅποια προέρχεται ἐκ τοῦ λατινικοῦ *determino* (= προσδιορίζω, καθορίζω) καὶ σημαίνει ὅτι κάθε τι στὴν ὕλικὴν καὶ πνευματικὴν πραγματικότητα προσδιορίζεται αἰτιωδῶς καὶ ἀναγκαστικῶς

* Διάλεξις, ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ –προεδρευόμενον ὑπὸ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Μεγάρων καὶ Σαλαμίνας κ. Βαρθολομαίου– «Ἐκκλησιαστικόν, Ἐπιστημονικόν καὶ Μορφωτικόν Ἰδρυμα Ἰωάννου καὶ Ἐριέτης Γρηγοριάδου» τὴν 2αν Μαΐου 2006 στὴν Μεγάλην Αἴθουσαν τοῦ μεγάρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

ἀπὸ ἀνεξέλεγκτα φυσικά ἢ ιστορικοκοινωνικά αἷτια. Ὡς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς λέξεις χρησιμοποιοῦνται οἱ λέξεις *αἰτιότης*, *αἰτιοκρατία*, *νομοτέλεια*. Ὁ ἀπόλυτος ντετερμινισμὸς δὲν εἶναι μόνον κοσμολογικός, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπολογικός. Γι' αὐτὸ ἀρνεῖται τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς ψευδαίσθησιν καὶ αὐταπάτην¹.

Ἰπὸ τὴν ἔκφρασιν «*ἀνθρωπίνη ἐλευθερία*» ἐννοοῦμεν ὄχι τόσο τὴν ἐλευθερίαν τῶν πράξεων, τίς ὁποῖες ἐκτελοῦμεν, ὅταν δὲν ἀσκήται ἐπάνω μας βία καὶ ἐξαναγκασμὸς, ὅσον περισσότερο τὸν ἀνθρωπολογικὸν Indeterminismus, τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως, ἢ ὁποία μὲ αὐτονομίαν, αὐτοπροσδιορισμὸν καὶ ὑπευθυνότητα λαμβάνει συγκεκριμένες ἀποφάσεις πρὸς ἐκτέλεσιν ἢ μὴ ἐκτέλεσιν πράξεων κατόπιν ἐλευθέρας προσωπικῆς ἐκλογῆς καὶ προτιμήσεως μιᾶς ἐκ δύο ἢ περισσοτέρων ἐναλλακτικῶν δυνατοτήτων λήψεως ἀποφάσεως καὶ πρακτικῆς ἐνεργείας².

3. Ἡ κλειψύδρα δὲν ἐπιτρέπει λεπτομερῆ παρουσίασιν τῶν ποικίλων ἀπόψεων περὶ τῆς παραδοχῆς ἢ τῆς ἀπορρίψεως τῆς ἐλευθερίας βουλήσεως καὶ ἐκλογῆς, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν τὴν ἐπὶ 2500 καὶ πλέον χρόνια σύγκρουσιν τοῦ ντετερμινισμοῦ πρὸς τὸ βίωμα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως³. Μόνον γιὰ νὰ κεντρισθῆ τὸ ἐνδιαφέρον ἐκείνων, πού θὰ ἤθελαν νὰ μελετήσουν βαθύτερον τὸ ζήτημα αὐτό, στὸ Α' μέρος τῆς ὁμιλίας θὰ ἀναφέρω ἐπιπροχάδην δειγματοληπτικῶς καὶ κατὰ τρόπον συνοπτικὸν καὶ σχεδὸν ἐπιγραμματικὸν μερικὰ ὀνόματα καὶ μερικὲς ἀπόψεις.

Α'. Ἀνθολόγιον ἱστορίας προβληματισμοῦ γιὰ τίς σχέσεις ντετερμινισμοῦ καὶ ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας.

4. Ὁ *Σωκράτης* θεωροῦσε ὡς ἐλευθερίαν τὸ νὰ μὴ κυριεύεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τίς σωματικὲς ἡδονές. Γι' αὐτὸν εἶναι δοῦλος, «*ὅστις*

1. Πρὸβλ. δειγματοληπτικῶς στὰ ἐξῆς: U. Pothast, *Einleitung*, in: Seminar: *Freies Handeln und Determinismus*, ἐκδ. ὑπὸ U. Pothast, Frankfurt/M. 1978, σσ. 7 ἐξ. Duane P. Schultz κ.ἄ., *Theories of Personality*, Belmont 2000, σσ. 34-35. Alexander Willwoll, *Seele und Geist*, Freiburg in Breisgau 1938, σσ. 149-150.

2. Duane. P. Schultz κ.ἄ., ἐνθ' ἄνωτ. André Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la Philosophie*, Paris 1951, σσ. 221 ἐξ., 493-563.

3. Irvin Yalom, *Existential Psychology*, USA 1980 (by Yalom Family Trust), σ. 217.

ἄρχεται ὑπὸ τῶν διὰ τοῦ σώματος ἡδονῶν καὶ διὰ ταύτας οὐ δύναται πράττειν τὰ βέλτιστα»⁴.

5. Ὁ Πλάτων, πὺν ἐξέφρασε τὸ βίωμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εὐθύνης στοὺς ἐσχατολογικοὺς μύθους, τοὺς ὁποίους παρεμβάλλει στὰ ἔργα του, διακηρύττει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐκλογῆς τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν. Αὐτός, καὶ ὄχι ὁ Θεός, φέρει πάντοτε τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών του· «αἰτία ἐλομένου, Θεὸς ἀναίτιος»⁵.

6. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι αἱ πράξεις μας εἶναι «κατὰ προαίρεσιν καὶ ἐκούσιοι»· διὰ τοῦτο ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεώς μας: «ἐφ' ἡμῖν δὴ καὶ ἡ ἀρετὴ, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ κακία, ἐν οἷς γὰρ ἐφ' ἡμῖν τὸ πράττειν, καὶ τὸ μὴ πράττειν, καὶ ἐν οἷς τὸ μὴ, καὶ τὸ ναί». Ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἀρχή» καὶ «γεννητὴς τῶν πράξεων, ὡσπερ καὶ τῶν παίδων»⁶.

7. Ὁ Ἐπίκουρος διετύπωσε τὴν ἔννοιαν τῆς «παρεγκλίσεως» ἐκ τοῦ δημοκρατείου ντετερμινισμοῦ τῆς κινήσεως τῶν ἀτόμων καὶ ἐπέβαλεν εἰς ὅλην τὴν σχολὴν τοῦ τὴν παραδοχὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως⁷.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς ἐξέφραζαν τὸ βίωμα τῆς –δειλῆς ἔστω– διασπάσεως τοῦ ντετερμινιστικοῦ κλοιοῦ τοῦ φαταλισμοῦ μὲ τις ἔννοιες τῆς «ἐφ' ἡμῖν» «συγκαταθέσεως», τῆς «προαιρέσεως», τῆς εὐθύνης, τοῦ καταλογισμοῦ, τῆς ἡρωϊκῆς συναινέσεως ἀκόμη καὶ στίς ἀντιξοότητες τῆς τύχης⁸.

8. Στοὺς νέους χρόνους ὁ Indeterminismus τοῦ Καρτεσίου (Descartes) βλέπει τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ὄχι ὡς Indifferentismus, πὺν δὲν λαμβάνει ἀπόφασιν ἔναντι τοῦ Α ἢ τοῦ μὴ-Α. Ἡ ἔλλειψις ἀποφασιστικότητος εἶναι ὁ κατώτατος βαθμὸς τῆς ἐλευθε-

4. Ξενοφώντας, Ἀπομνημονεύματα, 4,4,3.

5. Πλάτωνος, Πολιτεία, βιβλίον 10. Dieter Sturma, Freiheit - Begriffs- und Problemgeschichte, ἐν: Hans-Jörg Sandkühler (ἐκδ.), Enzyklopädie Philosophie, τόμ.1, Hamburg 1999, σσ. 400-401.

6. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια 1113^b, 6-19, ἐν: Ἀριστοτέλους, Ἄπαντα, τόμ. 7, ἐκδ. Κάκτου, Ἀθήνα, 1993, σσ. 168-170. Πρβλ. Ροζέ Γκαρωντύ, Ἡ ἐλευθερία, μτφρ. Φ. Σακελλάρη καὶ Σ. Τουτούνα, Ἀθήνα, 1960, σσ. 57 ἐξ.

7. Johannes Hirschberger, Geschichte der Philosophie, μέρος Α', Basel - Freiburg - Wien 1965, σσ. 280-281.

8. J.v. Arnim (ἐκδ.), Stoicorum Veterum Fragmenta, τόμ. 2, Stuttgart. Johannes Hirschberger, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 270-271.

ρίας. Ἡ ὀρθή χρῆσις τῆς ἐλευθερίας σημαίνει ὀρθὸν προσανατολισμὸν στὴν προτίμησιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. «Τὸ ὅτι ἡ ἐλευθερία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θέλησίν μας καὶ τὸ ὅτι εἰς πολλὰ δυνάμεθα κατὰ τὴν προτίμησίν μας εἴτε νὰ συγκατατεθοῦμε, εἴτε νὰ μὴ συγκατατεθοῦμε, εἶναι τόσον φανερόν, ὥστε (ἡ ἐλευθερία αὐτή) νὰ καταταχθῇ στὶς πρῶτες καὶ στὶς εἰς μέγιστον βαθμὸν κοινὲς ἔμφυτες ιδέες»⁹.

9. Οἱ *Spinoza, Leibniz, Hobbes* κ.ἄ. προσπαθοῦν νὰ συμβιβάσουν τὴν ντετερμινιστικὴν ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρωπίνου προσώπου¹⁰.

10. Κατὰ τὸν *Hume* ἡ ἀπὸ μερικὸς προβαλλομένη σύγκρουσις μεταξὺ ντετερμινισμοῦ καὶ ἐλευθερίας εἶναι φαινομενικὴ καὶ συναρτᾶται πρὸς παραλόγους καὶ ἀκατανοήτους τρόπους χρήσεως τῆς λέξεως «ἐλευθερία». Ἡ ἐλευθερία, ἡ ὁποία προϋποθέτει ἔλλειψιν ἐξαναγκασμοῦ καὶ βίας, περιορίζεται ἀπὸ μίαν ἀλυσίδα ντετερμινιστικῶν στοιχείων (λ.χ. τοῦ χαρακτήρος, τῶν ἐμφύτων προδιαθέσεων, τοῦ βιοτικῆς περιβάλλοντος)¹¹.

11. Στὴν διδασκαλίαν τοῦ *Γαλλικοῦ Ὑλισμοῦ* (λ.χ. τῶν *La Mettrie, d' Holbach*), κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος εἶναι καθαρῶς φυσικὸν ὃν ὑποκείμενον εἰς αὐστηρὰν νομοτέλειαν καὶ στερούμενον ἐλευθέρας βουλήσεως¹², ἀντέδρασαν οἱ *Rousseau* καὶ *Kant*. Ὁ *Rousseau* τονίζει ὅτι ἡ ἐλευθερία μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἀπλῶς μία μὴ σκεπτομένη σωματικὴ μηχανή. Στὴν Ἠθικὴν καὶ Πολιτικὴν Φιλοσοφίαν του ἐπισημαίνει τὴν ἀκατάλυτην σχέσιν μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τὰ

9. René Descartes, *Principia Philosophiae* (1644), 1,39. Τοῦ ἰδίου, *Meditationen*, ἐκδ. ὑπὸ C. Adam / P. Tannery, Paris. Dieter Sturma, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 402.

10. B. de Spinoza, *Ethica*, Amsterdam 1677, I, 7 καὶ V, 73. G. W. Leibniz, *Die Philosophischen Schriften*, ἐκδ. ὑπὸ C. J. Gerhardt, Hildesheim. T. Hobbes, *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*, Harmondsworth 1968.

11. D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, ἐκδ. ὑπὸ L. A. Selby-Bigge, Oxford 1978. Τοῦ ἰδίου, *Enquiries concerning Human Understanding and concerning the Principles of Morals*, ἐκδ. ὑπὸ L. A. Selby-Bigge, Oxford 1975. Dieter Sturma, ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 402, 406-407.

12. Johannes Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, τόμ. Β', *1969, σ. 249.

ὅποια προβάλλονται μὲ τὸ γνωστὸν «κοινωνικὸν συμβόλαιον» (Contrat social)¹³.

12. Ὁ Kant, ὅπως καὶ ὁ Rousseau, δὲν ἀποκρούει τὴν νατουραλιστικὴν αἰτιοκρατίαν, ἀλλὰ τὴν συνδέει πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν, ἡ ὅποια κατ' ἐξοχὴν γίνεται αἰσθητὴ στὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Τὸ κέντρον τῆς Καντιανῆς Ἠθικῆς εἶναι ἡ «ἀχώριστη» σύνδεσις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς αὐτονομίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως. Ἡ ἐλευθερία, γιὰ τὸν Kant, εἶναι *ratio essendi* τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι *ratio cognoscendi* τῆς ἐλευθερίας¹⁴. Τὰ ἀνθρώπινα πρόσωπα εἶναι ἐλεύθερα, διότι στοὺς τρόπους τῆς συμπεριφορᾶς τοὺς δύναται νὰ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ αἰτιώδεις προσδιορισμοὺς καὶ νὰ ἐνεργοῦν συμφώνως πρὸς ἀρχὰς καὶ κανόνες. Αὐτὸ σημαίνει ἄλλην μορφήν νομοτελειακοῦ προσδιορισμοῦ, δηλαδὴ αὐτὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται στὴν κατηγορικὴν προσταγὴν (προστακτικὴν) (*im kategorischen Imperativ*), διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ τὰ ἀξιώματα τῆς ἐνεργείας (*Handlungsmaximen*) αὐτοῦ ὡς κανόνες, πού δύναται νὰ ἰσχύουν γιὰ ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα¹⁵.

13. Ὁ Ἑγελος (Hegel) δέχεται τὴν συστηματικὴν ἐνότητα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀναγκαιότητος. Ἡ ἐλευθερία περιέχει πάντοτε συγκεκριμένην ἀναγκαιότητα, διότι χωρὶς αὐτὴν θὰ ἦταν ἀπλῶς μιὰ κενὴ περιεχομένου ἀφαιρέσις. Τὸ στοιχεῖον τῆς ἀναγκαιότητος δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ οὐσιώδης προσδιορισμὸς τῆς. Αὐτὸ τὸ μοντέλο τῆς ἐσωτερικῆς συναφείας ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος εἶναι ἐνεργὸν τόσον στὶς λογικὰς καὶ γνωσιοθεωρητικὰς, ὅσον ἐπίσης στὶς ἠθικὰς καὶ πολιτικὰς συναρτήσεις τοῦ ἀποδεικτικοῦ τοῦ λόγου¹⁶. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ ἐπιδιώξη τὸ ἰδεωδῶς ὀρθὸν καὶ

13. J. J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, ἐκδ. ὑπὸ A. Gagnebin κ.ἄ., Paris 1959 ἐξ. (τόμ. III, *Du Contrat Social*, Paris 1964), καὶ τόμ. IV (*Émile. Éducation Morale-Botanique*, Paris 1969). Johannes Hirschberger, ἔνθ' ἄνωθ., σσ. 252 ἐξ. Hans Jörg Sandkühler (ἐκδ.), μν. ἔ., σσ. 403, 406-407.

14. Πρὸβλ. I. Kant, *Kritik der praktischen Vernunft* (Πρόλογος).

15. Πρὸβλ. I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Transz. Dialektik, 2ον τμήμα. Τοῦ ἰδίου, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 2ον τμήμα. Ὅλα περιλαμβάνονται στὰ Ἄπαντα τοῦ Kant (*Gesammelte Werke*, τόμ. I-XXIII), πού ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸ 1902 καὶ ἐξῆς στὸ Βερολῖνον ὑπὸ τῆς Πρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν εἰς πρώτην ἐκδοσιν. Δευτέρα ἐκδοσις ἐγένε ἀπὸ τὸ 1910 ἕως τὸ 1955.

16. G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1811.

ἔτσι νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν θέλησιν τοῦ παγκοσμίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον «ὡς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀντικειμενικοῦ Πνεύματος ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτὸν του διὰ τῶν βαθμίδων τοῦ Δικαίου, τῆς Ἠθικῆς. Ἐδῶ συναντᾶται ὁ Ἐγγελος μὲ τὸ πνεῦμα τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας, ἡ ὁποία ἐπίσης στὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος ἔχει ιδεώδη θέλησιν, βλέπει τὸν κατ' ἐξοχὴν ἐλεύθερον ἄνθρωπον»¹⁷.

14. Ὁ Schelling, ὑποστηρίζοντας ἐμφαντικῶς τὴν ἀντίθεσιν τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα, κατηγορεῖ τὴν ἰδεαλιστικὴν καὶ ἰδίως τὴν καντιανὴν περὶ ἐλευθερίας διδασκαλίαν γιὰ τὸ ὅτι αὐτὴ παρουσιάζει μόνον μορφολογικούς (formelle) καὶ ἀθεμελιώτους προσδιορισμούς ἐλευθερίας. Καθ' ὕλην ὑπάρχει μόνον μία «πραγματικὴ καὶ ζωντανή» ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία συνίσταται στὴν δυνατότητα τῆς ἐπιτέλεσως τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ κακοῦ καὶ εἶναι συνδεδεμένη πρὸς τὴν δομὴν τοῦ λογικοῦ ὄντος¹⁸.

15. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ μετεγγελιανοῦ ὕλισμοῦ Feuerbach καὶ Marx, ὅπως καὶ ὁ Shopenhauer κατανοοῦν τὶς ἀνθρώπινες πράξεις ὡς ἀναγκαίως προσδιοριζόμενες ἀπὸ βιολογικὰ καὶ ἱστορικοκοινωνικὰ ἐλατήρια καὶ κίνητρα¹⁹. Ὁ Nietzsche θεωρεῖ τὴν παραδοχὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ὡς μίαν ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις πλάνες τοῦ ἀνθρώπου²⁰.

16. Τὴν γενικὴν ἰσχὴν τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος ἀρνήθηκε ὁ Lotze, ὁ ὁποῖος θεώρησε ὡς παράλογον νὰ ἰσχυριζώμεθα, ὅτι τὸ σύνολον τῆς ὄντικῆς σφαίρας εἶναι μία τυφλὴ καὶ ἀναγκαία δίνη αἰτιωδῶν συναρτήσεων, μέσα στὴν ὁποίαν δὲν ὑπάρχει θέσις γιὰ τὴν ἐλευθερίαν. Ὁ Lotze φρονεῖ, ὅτι στὴν λειτουργίαν καὶ πορείαν τοῦ κόσμου καὶ πρὸ πάντων στὸν ἐσωτερικὸν πνευματικὸν βίον, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς αἰτιώδεις συναρτήσεις, ὑπάρχουν πάντοτε καὶ ἀπροϋπόθετα ἐλεύθερα ξεκινήματα. Ἰδίως ἡ Ἠθικὴ δὲν δύναται νὰ νοηθῆ ἄνευ ἐλευθερίας²¹.

17. Ὁ νετερμινισμὸς ἐπικρατεῖ καὶ στὴν διδασκαλίαν τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Ψυχαναλύσεως Freud (Φροΐντ), ὁ ὁποῖος μίλησε γιὰ τὶς αἰτιώδεις

17. Johannes Hirschberger, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 427-428.

18. G. W. J. Schelling, *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit*, ἐν: *Sämtliche Werke*, ἐκδ. ὑπὸ Κ.Φ.Α. Schelling (1856 ἔξ). τόμ. IV, Stuttgart.

19. Dieter Sturma, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 404.

20. Αὐτόθι.

21. Johannes Hirschberger, ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 550-551.

ἀλληλεπιδράσεις τῶν ὑπ' αὐτοῦ προβαλλομένων τριῶν συστατικῶν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, δηλαδή τοῦ Id, τοῦ Ego καὶ τοῦ Superego. Id εἶναι οἱ ἀπωθημένες στὸ βάθος τοῦ ὑποσυνειδήτου ἢ ἀσυνειδήτου ἐνστικτώδεις ὁρμές καὶ ἰδίως τὸ γενετήσιον ἢ σεξουαλικὸν ἐνστικτον (libido), τὸ ὁποῖον ὡς ἀπωθημένον δὲν παραμένει ἀδρανές, ἀλλὰ μὲ δυναμισμὸν ἐπιδρᾷ ἐκ τοῦ ἀφανοῦς στὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Τὸ Superego, –στὰ πλαίσια τῆς πανσεξουαλικῆς σκέψεως τοῦ Freud–, ἀναπτύσσεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ γενετήσιον ἐνστικτον ἔχει τὴν δυνατότητα τῆς ἐξιδανικεύσεως καὶ τῆς μετατροπῆς αὐτοῦ εἰς πολιτιστικὴν ἐνέργειαν καὶ γενεσιουργὸν αἰτίαν τῶν διαφορῶν ἐκφάνσεων τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτισμ(τ)ικοῦ βίου. Τὸ Ego ἐκδηλώνεται ὡς συνειδητὴ προσπάθεια πρὸς ἐξισορρόπηση τῶν ἐνστικτωδῶν παρορμήσεων τοῦ Id καὶ τῶν ἠθικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Superego, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ φέρει τὴν σφραγίδα τῶν αἰτιωδῶν ἐπιδράσεων τοῦ ἀπωθημένου ἐνστικτου²².

18. Στὸν 20ὸν αἰῶνα ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία προβλήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑπαρξιακὴν Φιλοσοφίαν. Ἄν ὁ Sartre κήρυξε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει κατὰ δικασθῆ νὰ εἶναι ἐλεύθερος²³, ἄλλοι ἐκπρόσωποι τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ρεύματος προβάλλουν τὴν βιωματικὴν ἐμπειρίαν τῆς ἐλευθερίας.

19. Ὁ Heidegger ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐλευθερία ἀποκαλύπτεται βιωματικῶς στὴν ἠρωϊκὴν ἀπόφασιν γιὰ κατάφασιν τῆς τύχης τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, δηλαδή τοῦ ὅτι τοῦτο «ἔχει ριφθῆ» μέσα στὸν κόσμον στὴν πεπερασμένην ὑπαρξίν του, ἡ ὁποία βαδίζει μὲ ἀγωνίαν πρὸς τὸν θάνατον. Ὁ Heidegger συνδέει τὴν ἐννοίαν τῆς ἐλευθερίας μὲ τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐνοχῆς ὡς θεμελιωδῶν γνωρισμάτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἡ ὁποία ἐκλέγει μεταξὺ καλῶν ἢ κακῶν δυνατοτήτων²⁴.

20. Ὁ Jaspers τονίζει ὅτι ἡ ἐλευθερία γίνεται αἰσθητὴ στὶς τολμηρὰς

22. Εὐαγγέλου, Δ. Θεοδώρου, *Οἰκοδόμοι Πολιτισμοῦ*, Ἀθήναι, 1962, σσ. 16-19. Τοῦ ἰδίου, *Θρησκευτικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῶν μεγάλων πόλεων*, περ. «Θεολογία», Ἰούλιος - Δεκέμβριος 2005, σ. 423. John J. Macionis, *Sociology*, Upper Saddle River, New Jersey 2005, σσ. 118. Rita L. Atkinson κ.ἄ., *Introduction to Psychology*, Geneva 1990, σσ. 516-517. Gerhard Roth, *Aus Sicht des Gehirns*, Frankfurt am Main 2003, σσ. 143 ἐξ. Duane Schultz Sydney Ellen Schultz, *Theories of Personality*, Belmont 2000, σ. 66.

23. J.P. Sartre, *L' être et le néant. Essai d' ontologie phénoménologique*, Paris 1943. Dieter Sturma, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 404, 406-407.

24. Heinrich Schmidt, *Philosophisches Wörterbuch*, Stuttgart ²1951, σσ. 174-175,

ἐνέργειές μας. Ὁ ἄνθρωπος, πού ἀντιμετωπίζει τὶς «ὄριακές καταστάσεις» (Grenzsituationen) (λ.χ. τὸν πόνο, τὸν ἀγῶνα, τὴν ἐνοχή, τὴν ἔλλειψιν ἀσφαλείας, τὸν θάνατον), δύναται μὲ τὴν ἐλευθερίαν του νὰ προχωρήσῃ στὸν αὐτοκαθορισμὸν καὶ στὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀποκτώντας συνείδησιν τῆς πραγματικῆς του καταστάσεως. Ποία εἶναι αὐτή; Εἶναι τὸ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον ὄν εἶναι περιορισμένη καὶ πεπερασμένη ὑπαρξις, ἡ ὁποία ὁμως ρίπτει τὸ βλέμμα πρὸς τὸ Ἄπειρον καὶ Ὑπερβατικόν, τὸ ὁποῖον τὴν περιβάλλει ὡς ὀρίζων. Ἡ ἀνωτέρα ὑπαρξις –προσθέτει ὁ Jaspers– ὑπάρχει «μόνον ὡς δυνατὴ ἐλευθερία», ὡς τὸ ἐλευθέρως ἐκλέγον καὶ ἀποφασίζον ὄν²⁵. Ἐκ τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ ἐξαρτᾶται τὸ ἂν ὁ ἄνθρωπος θὰ βαδίσῃ πρὸς τὸ Μηδέν, μὴ θέλοντας νὰ ἀντικρύσῃ τὸν ὀρίζοντα τοῦ Ὑπερβατικοῦ, ἢ ἂν θὰ προχωρήσῃ στὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ στὴν σφαιραν τῆς ὑψίστης ἐλευθερίας τῆς ἀνωτέρας ὑπαρξεως, ἡ ὁποία γνωρίζει τὸν ἑαυτὸν τῆς σὲ «κατάστασιν βαθυτάτου συνδέσμου μὲ τὸ Ὑπερβατικόν»²⁶. Κατ' ἐξοχὴν στὴν κατάστασιν αὐτὴν εἴμεθα βέβαιοι γιὰ τὴν ἐλευθερίαν μας. Ἀποκτᾶμε πεποίθησιν γι' αὐτὴν ὄχι διὰ τῆς θεωρίας (Betrachten), ἀλλὰ διὰ τῆς κατὰ δυναμικὸν τρόπον πραγματώσεως τῆς ἐλευθερίας ὡς τολμηρᾶς ἐνεργείας καὶ ὡς ἄλματος²⁷. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Jaspers εἶναι ἐπιρρασιμὸς ἀπὸ τὸν Kierkegaard, ὁ ὁποῖος κατ' ἐναργῆ τρόπον προέβαλε τὸ βίωμα τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία μὲ ἄλλα κινεῖται μὲ ἀγωνίαν ἀπὸ κατάστασιν εἰς κατάστασιν καὶ ὁδηγεῖ εἰς ὑπερβάσεις καὶ ἀλλαγές²⁸.

21. Στὸν 20ὸν αἰῶνα ἡ Ἀναλυτικὴ Φιλοσοφία τῆς Γλώσσας²⁹ προσ-

25. Karl Jaspers, *Philosophie*, τόμ. 1-3, Berlin 1932, τόμ. 2: *Metaphysik*, σ. 2. Τοῦ ἰδίου, *Die geistige Situation der Zeit*, Berlin und Leipzig 1931, σ. 134.

26. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1953, σ. 43. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, *Ἡ ἰδέα τοῦ Ὑπερβατικοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ Κάρλ Γιᾶσπερς*, περ. «Ἐκκλησία», ἔτος 1953, σσ. 115-119. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Karl Jaspers*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1963, σσ. 10-11.

27. Reinhold Zippelius, *Freiheit*, ἐν: H. Kunst κ. ἄ., *Evangelisches Staatslexikon*, Stuttgart - Berlin 1975, σσ. 744-745.

28. Sören Kierkegaard, *Gesammelte Werke*, ἐκδ. ὑπὸ H. Gottsched καὶ Ch. Schrempf, τόμοι 1-12 (1909 ἐξ.) (τόμ. XI καὶ XII, σ. 116). Johannes Hirschberger, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 496.

29. Ἴδὲ δειγματοληπτικῶς στὰ ἐξῆς: Ludwig J.J. Wittgenstein, *Tractatus Logico - Philosophicus*, London 1961. Τοῦ ἰδίου, *Philosophical Investigations*, Oxford 1958. Simon Blackburn, *History of the philosophy of language*, ἐν: *Oxford Companion to Philosophy*, Oxford 1995, σσ. 454-461.

παθεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας μέσα στὰ λεγόμενα «γλωσσικὰ παιγνίδια» (language-games, Sprachspiele), δηλαδή στοὺς συνδυασμοὺς τῶν γλωσσικῶν μας ἐκφράσεων, ἐκ τῶν ὁποίων συνδυασμῶν γίνεται ἀντιληπτὴ ἢ βαθυτέρα σημασία τους³⁰. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ ἄγγλου George Edward Moore, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς γιὰ τὶς ἐπιδράσεις του πάνω στὸν Russell καὶ στὸν ἐπιβαλόντα τὴν ἔκφρασιν «γλωσσικὰ παιγνίδια» Wittgenstein³¹. Ὁ Moore μὲ τὴν μέθοδον τῆς ἀναλυτικῆς ἐξηγήσεως τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου ἀνιχνεύει τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθερίας μέσα σὲ συνηθισμένες καθημερινές ἐκφράσεις μας, ὅπως λ.χ. στὴν ἔκφρασιν: «He could have done otherwise» (= ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἐνεργήσῃ κατὰ διαφοροτικὸν τρόπον)³².

22. Παρόμοιες τάσεις ἀναγνωρίσεως τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως παρουσιάζονται καὶ στὴν σημερινὴν πολιτικοκοινωνικὴν φιλοσοφίαν, ἢ ὁποῖα, θέλοντας νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸ Δίκαιον τὴν δυνατότητα ἀποδόσεως εὐθυνῶν καὶ ἐπιβολῆς ποινῶν, ἐπιδιώκει τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ Inkompatibilismus, δηλαδή τῆς ἀσυμβατότητος μεταξὺ τοῦ ντετερμινισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ παραδοχὴ τοῦ Kompatibilismus, δηλαδή τῆς συμβατότητος μεταξὺ αὐτῶν³³.

30. Ὁ Hans - Georg Gadamer σημειώνει γιὰ τὰ γλωσσικὰ παιγνίδια τὰ ἑξῆς: «Εἰς αὐτὴν τὴν ἔννοιαν συνενώνονται ἢ – μέσα σὲ ἀλληλοδιείσδυσιν – ἀλληλεπίδρασις τοῦ συμβάντος καὶ τοῦ κατανοεῖν, ἀλλὰ ἐπίσης γενικῶς καὶ τὰ γλωσσικὰ παιγνίδια τῆς ἐμπειρίας, τὴν ὁποῖαν ἔχομεν γιὰ τὸν κόσμον, ὅπως ἐξήτασε αὐτὰ ὡς ἰδιαιτέρον θέμα μὲ κριτικομεταφυσικὸν σκοπὸν ὁ Wittgenstein» (H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke*, τόμοι 1-10, Tübingen 1990 - 1995, τόμ. 2: *Wahrheit und Method*, σ. 456. Γιὰ τὰ γλωσσικὰ παιγνίδια ἔχομεν γράψῃ ἐπίσης ὅτι αὐτὰ δημιουργοῦνται ἐκ τοῦ ὅτι «οἱ ἐκφραστικὲς μορφές τοῦ λόγου εἶναι τμήματα μιᾶς ἰδιαιτέρας ἐνεργείας καὶ δραστηριότητος, προέρχονται ἀπὸ ξεχωριστὲς βιωματικὲς καταστάσεις καὶ συναρτῶνται πρὸς ἰδιαιτέρα ὑποκείμενα θεμέλια καὶ πρὸς ἰδιαιτέρον ὑπερκείμενον ὀρίζοντα καὶ περιβάλλοντα πνευματικὸν χώρον. Ἡ σημασία μιᾶς λέξεως, μιᾶς προτάσεως κ.λπ. συνδέεται κατὰ μέγα μέρος μὲ τὴν «χρῆσιν» τῆς, ἢ ὁποῖα εἶναι συνυφασμένη μὲ κάποιον βιωματικὸν ὄλον» (Εὐαγγέλου Θεοδώρου, *Φιλοσοφικὴ Ἑρμηνευτικὴ*, Ἀνάπτυπον ἐκ τοῦ Χαριστηρίου Τόμου πρὸς τιμὴν τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν κ. Χριστοδούλου, Ἀθήνα 2004, σ. 282.

31. Περισσότερα περὶ τοῦ George Eduard Moore βλ. στὰ ἑξῆς: Thomas Baldwin, *G. E. Moore*, London 1990.

32. G. E. Moore, *Ethics*, London 1947.

33. Πρβλ. Dieter Sturma, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 404-407.

23. Στις ημέρες μας, ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν ἐποχὴν τῆς διαδόσεως τοῦ ὕλισμοῦ, μερικοὶ ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξιν ψυχῆς καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως, ἐπικαλούμενοι τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐρευνῶν γιὰ τὴν δομὴν καὶ λειτουργίαν τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγκεφάλου καὶ προσπαθοῦντες νὰ ἀναβιώσουν τὴν ὕλιστικὴν κοσμοθεωρίαν καὶ βιοθεωρίαν. Στηριζόμενοι στὴν λεπτομερῆ χαρτογράφησιν τῶν ἡμισφαιρίων τοῦ ἐγκεφάλου παρουσιάξουν ἀπόλυτον ψυχοφυσικὸν παραλληλισμόν, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις ὡς αἰτιατὰ προϊόντα τῆς ἐγκεφαλικῆς λειτουργίας. Ἔτσι ἐπιστρατεύονται ὁ ἠλεκτρικῶς φορτισμένος φλοιὸς τοῦ ἐγκεφάλου, οἱ ἕλικες αὐτοῦ, ὁ biocomputer ἄλυσίδων καὶ συμπλεγμάτων νευρῶνων καὶ ὑπονευρῶνων, δισεκατομμύρια πολυμόρφων νευρικῶν κυττάρων, ἀναρίθμητοι νευροδιαβιβαστὲς πληροφοριῶν, δυναμικὲς πολὺπλοκες καὶ διαδραστικὲς νευροφυσιολογικὲς καὶ βιοχημικὲς κατεργασίες, πού ἐπιτελοῦνται μὲ φυσικὴν νομοτέλειαν, γιὰ νὰ προβληθοῦν ὡς αἰτιοκρατικὰ γενεσιουργὰ αἴτια καὶ αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνωτέρου πνευματικοῦ βίου καὶ γιὰ νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐλευθέρα ψυχὴ³⁴.

Ἐπειδὴ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει τεραστίαν σημασίαν γιὰ τὸν κοσμοθεωρητικὸν καὶ ὑπαρξιακὸν προσανατολισμόν μας, ἀφοῦ μάλιστα ἐσχάτως δημοσιεύονται καὶ σὲ ἐφημερίδες ἢ περιοδικὰ μεγάλης κυκλοφορίας ἐκλαϊκευμένα ἄρθρα μὲ τέτοιες ὕλιστικὲς ἐπιδιώξεις³⁵, παρακαλῶ νὰ ἐπιτραπῇ μία παρέκβασις: Πρὸς 60 ἐτῶν ἡ ἀκτινοβόλος «Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἐπιστημόνων» δημοσίευσε τὴν περίφημη «Διακήρυξιν» τῆς ἐναντίον τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς ἀθεΐας. Πρὸς αἰσθητοποίησιν τῆς σχέσεως ψυχῆς καὶ ἐγκεφάλου μέσα στὸ κείμενον αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε τὸ ἐξῆς ἐποπτικὸν παράδειγμα:

«Ἄς σκεφθοῦμε ἀνθρώπους, πού ζοῦν μέσα εἰς ἓνα χωριό, καὶ ἄς τὸ

34. Gerhard Roth, *Aus Sicht des Gehirns*, σσ. 9 ἔξ. Dennis Coon, *Introduction to Psychology - Gateways to mind and behavior*, Belmont, London, Singapore, Toronto 2001, σσ. 51 ἔξ.

35. Στὴν ἐφημ. «Τὰ Νέα» λ.χ. τὴν 6ην Μαΐου 2003 (σ. 25) παρουσιάσθηκε, ὅτι «τὸ μυστήριον τῆς προέλευσης καὶ τῆς σύστασης τοῦ πνεύματος λύθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῆς Βιοχημείας... Δισεκατομμύρια νευρικὰ κύτταρα «παράγουν» τὸν ἀνθρώπινο νοῦ... Σήμερα ἡ Βιοχημεία μᾶς βοηθᾷ νὰ καταλάβουμε... τί εἶναι αὐτὸ πού λέμε ἐλευθερία βουλήσεως...». Στὴν ἰδίαν ἐφημερίδα τὴν 12ην Μαρτίου 2003 (σ. 57) προβλήθηκε ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι «ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι παρὰ ἓνα συγκεκριμένον συνδυασμὸς νευρικῶν κυττάρων στὸν ἐγκέφαλο».

σκεφθοῦμε τὸ χωριὸ αὐτὸ σὲ νησὶ ἀποκλεισμένον ἀπὸ κάθε ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν ὑπόλοιπον κόσμον. Αἶφνης, κατὰ κάποιον τρόπον, ἄς ποῦμε ἀπὸ ἓνα ναυαγισμένο πλοῖον, εἰσάγεται εἰς τὸ χωριὸ αὐτὸ ἓνα μαγικὸ κουτί, τὸ ραδιόφωνον. Ἐκπληκτοὶ οἱ χωρικοὶ τὸ βλέπουν, τὸ θαυμάζουν. Ἀνακαλύπτουν τὸν τρόπον τοῦ χειρισμοῦ του. Ποῦ ὀφείλεται λοιπὸν ἡ μουσική, ἡ ὁποία ἀκούεται; Πῶς δημιουργεῖται ἡ ὁμιλία; Προσπαθήσατε νὰ τοὺς πείσετε, ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὸν ἀόρατον καὶ μακρὰν εὐρισκόμενον ὁμιλητὴν ἢ μουσικὸν ἢ τὴν ὀρχήστραν καὶ εἰς τὰ μεταφέροντα ταύτην ἀόρατα ἠλεκτρομαγνητικὰ κύματα. “Μὰ τί ἀνοησίες εἶναι αὐτές”; Θὰ ἦταν ἡ ἀπάντησις. “Ἡμεῖς ἔχομεν μελετήσει τὸ ραδιόφωνόν μας, ἔχομεν ἐρευνήσει καὶ τὴν παραμικρὰν λεπτομέρειαν. Ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴν σας, τὴν ὀρχήστραν σας... οὔτε ἶχνος ἤυραμεν... Γυρίζομεν τὸ κουμπί, ἀρχίζει ἡ ὁμιλία, τὸ γυρίζομεν πάρα πέρα, ἀρχίζει ἡ μουσική, γυρίζομεν τὸ ἄλλο κουμπὶ σταματᾷ τὸ πᾶν... Κάθε βλάβη τοῦ ραδιοφώνου μας ἐπιφέρει ἀντιστοιχῶς βλάβην τῆς ὁμιλίας ἢ τῆς μουσικῆς. Τί ῥόλον λοιπὸν χρειάζεται νὰ παίξῃ ὁ ἀόρατος αὐτὸς ὑποθετικὸς ὁμιλητὴς ἢ τραγουδιστὴς σας, ἀφοῦ ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τοῦ ραδιοφώνου αὐτοῦ; Διατὶ θέλετε νὰ καταφεύγετε εἰς ἀνοήτους ὑποθέσεις, ἀφοῦ ὅλα τὰ κάνει τὸ ραδιόφωνον;”»³⁶.

Οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ τῶν χωρικῶν εἶναι ἀναγκαῖα συνέπεια τῆς ὑλιστικῆς λογικῆς, ἡ ὁποία ἐπὶ τοῦ προκειμένου χρησιμοποιεῖ τὸ σόφισμα τοῦ ψευδοῦς αἰτίου, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ τοπικὴ καὶ χρονικὴ σχέσις ἑνὸς ὀργάνου καὶ τοῦ ἀποτελέσματος τῆς χρήσεώς του κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα ἐκλαμβάνεται ὡς γενετικὴ καὶ αἰτιώδης³⁷. Τὸ ραδιόφωνον δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὁμιλίας ἢ τῆς μουσικῆς, ἀλλὰ τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀκούεται αὐτή! Κάτι ἀνάλογον συμβαίνει στὶς σχέσεις ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς. Ὁ ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς Δ. Αἰγινήτης στὸν προεδρικὸν του λόγον σὲ πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶπε τὰ ἑξῆς: «Ὁ ἐγκέφαλος εἶναι τὸ ὄργανον τῆς σκέψεως· ἀλλὰ δὲν σκέπτεται ὁ ἐγκέφαλος, ὅπως δὲν βλέπουν οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ δὲν ἀκούουν τὰ ᾄτα. “Νοῦς ὁρᾷ καὶ νοῦς ἀκούει”» καὶ σκέπτεται³⁸.

36. «Διακήρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων», Ἀθήναι, Χριστούγεννα 1946, σσ. 67-68.

37. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 129-131.

38. Δ. Αἰγινήτου, Λόγος Προεδρικός ἐν τῇ πανηγυρικῇ συνεδρίᾳ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 26-12-1929, σ. 26.

24. Ἐπομένως μόνον μὲ τὸ μνημονευθὲν σόφισμα τοῦ ψευδοῦς αἰτίου ἢ νευροβιολογία καὶ ἢ νευροχημεία ἀρνοῦνται τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως. Ἄλλὰ στὸν ἴδιον ἐπιστημονικὸν χῶρον ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἄρνησιν αὐτήν.

Στὶς ἡμέρες μας ὁ διαπρεπὴς καὶ παγκοσμίως γνωστὸς φιλόσοφος καὶ κοινωνιολόγος Jürgen Habermas, ποῦ θεωρεῖται ὡς ὁ κύριος σημερινὸς ἐκπρόσωπος, ἀλλὰ καὶ ρεβιζιονιστὴς (ἀναθεωρητὴς) τῆς λεγομένης «*Κριτικῆς Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης*», ἀλλὰ συνεχῶς καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅταν τὸ 2004 δεχόταν τὸ *Βραβεῖον Kyoto*, μίλησε μὲ θέμα «*Freiheit und Determinismus*» (*Ἐλευθερία καὶ Ντετερμινισμός*). Στὴν ὁμιλίαν του αὐτὴν ὁ Habermas, παρ' ὄλην τὴν νεομαρξιστικὴν γενεαλογίαν του, ἀναφερόμενος στὰ δεδομένα τῆς Νευροβιολογίας, δὲν διστάζει νὰ συρρικνώσῃ τὸν ἀνθρωπολογικὸν ὕλισμὸν ἢ νατουραλισμὸν, τονίζοντας ὅτι διαπρεπεῖς σημερινοὶ νευρολόγοι καὶ ἐρευνητὲς τοῦ ἐγκεφάλου μὲ τὰ λεπτολόγα πειράματά τους πάνω στὶς σχέσεις τῶν ἐγκεφαλικῶν λειτουργιῶν καὶ τοῦ ψυχοπνευματικοῦ βίου ὀδηγοῦν στὸ νὰ συμπεράνωμεν ἀφ' ἑνὸς ὅτι ὁ ἐγκέφαλος, ποῦ ἐπιδρᾷ στὶς ψυχικὲς λειτουργίες, ἐπηρεάζεται συγχρόνως καὶ διαμορφώνεται προγραμματιζόμενος ἀπὸ ψυχοπνευματικὲς ἐπιδράσεις· ἀφ' ἑτέρου ὅτι γιὰ σημαντικὲς ψυχοπνευματικὲς ἐκδηλώσεις δὲν ἔχει ἔως τώρα εὑρεθῆ κατὰ σύστοιχον (*kein Korrelat*) στὸν ἐγκέφαλον καὶ ἐπομένως δὲν ἔχει ἐξακριβωθῆ 100% ἀντιστοιχία μεταξὺ ἐγκεφαλικῶν καὶ πνευματικῶν λειτουργιῶν³⁹. τρίτον ὅτι ματαίως (*vergeblich*) ἢ Νευρολογία ἀναζητεῖ στὸν ἐγκέφαλον συντονιστικὸν παράγοντα, ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀναδυόμενον ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴν ἐμπειρίαν μας Ἐγὼ· καὶ τέταρτον ὅτι τὰ κοινωνι-

39. Ἦδη τὸ 1960 ἔχομεν ἐπισημάνει ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτος ἑκατὸν τοῖς ἑκατὸν σχέσις μεταξὺ ἐγκεφάλου καὶ ψυχῆς» (Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ αἰωνία Ἀλήθεια*, σ. 132. Στὶς ἡμέρες μας, ἐντὸς τοῦ Μαΐου 2006 ἡ ψυχίατρος Charlotte Friendwed Hansen τονίζει, ὅτι «οἱ ἐπιστήμονες δὲν κατόρθωσαν νὰ μετρήσουν ἐπακριβῶς τίς χημικὲς μεταβολὲς στὸν ἐγκέφαλο. Δὲν ἐμφανίζονται στὶς ἐξετάσεις αἵματος καὶ οὔτε φαίνονται ἰδιαίτερα καθαρὰ στὶς ἀναλύσεις δειγμάτων στὸ ἐγκεφαλονωτιαῖο ὑγρὸ, τὸ ὁποῖο περιβάλλει τὸν ἐγκέφαλο καὶ τὸν νωτιαῖο μυελό. Γι' αὐτὸ εἶναι πρακτικὰ ἀδύνατο νὰ διαγνωσθῆ μία ψυχικὴ ἀσθένεια μὲ αὐτὰ τὰ μέσα. Ὁ ψυχίατρος συνεχίζει ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ βγάξει τὴν διάγνωσίν του ἀκολουθώντας τὴν πατροπαράδοτη μέθοδο τῆς συνέντευξης μὲ τὸν ἀσθενῆ καὶ τίς παρατηρήσεις τῆς συμπεριφορᾶς του» (Charlotte Friendwed Hansen, *Ἡ χημεία τῆς ψυχῆς*, περ. *Science Illustrated*, Ἀθήνα, Μάϊος 2006, σσ. 58-63.

κοποημένα πρόσωπα μέσα στὸ ἀξιολογικὸν πολιτισμικὸν περιβάλλον δύνανται νὰ λαμβάνουν αὐτόνομη θέσιν ἔναντι τῶν ἀξιῶν, ἐπομένως δύνανται νὰ δροῦν μὲ ἐλευθερίαν (also frei handeln können)⁴⁰.

25. Ἡ μέχρι τοῦδε δειγματοληπτικὴ ἱστορικὴ αὐτὴ ἐπισκόπησις, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα καὶ φθάνει ἕως τὴν ὀμιλίαν αὐτὴν τοῦ Habermas, ποὺ δημοσιεύθηκε ἐντὸς τοῦ ἔτους 2005, δίδει τὶς κύριες ἔννοιες καὶ προσλαμβάνουσες παραστάσεις, ποὺ στὸ Β' μέρος τῆς ὀμιλίας μας θὰ χρησιμεύσουν ὡς ἐφαλτήριο, διὰ νὰ ρίψωμεν μὲ φαινομενολογικὰ κριτήρια μίαν γρήγορη συστηματικὴν ματιὰ στὸ θέμα μας καὶ διὰ νὰ ἐπισημάνωμεν τὴν δικαίωσιν ὄχι τῶν ἀρνούμενων τὴν συμβατότητα αἰτιοκρατικῆς νομοτελείας καὶ ἐλευθερίας, ἀλλὰ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς συμβατότητος αὐτῆς καὶ τῆς ἀπορρίψεως τόσο τῆς ἀπολύτου ἑτεραρχίας (τοῦ ντετερμινισμοῦ), ὅσον καὶ τῆς ἀπολύτου Αὐταρχίας καὶ ἐλευθερίας, τοῦ Liberalismus, τῶν ἀκραίων μορφῶν τῆς Ἀναρχίας καὶ τοῦ Ἀντινομιμοῦ.

Β'. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς.

26. Ἡ μορφοποίησις τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ εὐρίσκει ἔρεισμα στὶς διατυπώσεις τοῦ Nicolai Hartmann, ὁ ὁποῖος δέχεται τὴν καθολικότητα τοῦ ντετερμινισμοῦ, ἀλλὰ ἀντικαθιστᾷ τὸν «μονιστικὸν ντετερμινισμόν», μὲ τὸν «πλουραλιστικὸν ντετερμινισμόν», ὑποστηρίζοντας ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἄποψις περὶ ὑπάρξεως μόνον ἑνὸς εἶδους προσδιορισμοῦ, δηλαδὴ τοῦ αἰτιοκρατικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς φυσικῆς καὶ βιολογικῆς νομοτελείας.

Ἡ μονιστικὴ φυσικὴ καὶ βιολογικὴ αἰτιοκρατία παραθεωρεῖ τὸ πλουραλιστικὸν μεταφυσικὸν κοσμοεἶδωλον, ποὺ περικλείει καὶ παρουσιάζει ποικιλίαν ἀλλεπαλλήλων καὶ ἱεραρχικῶς διαρθρωμένων ὄντικῶν στρωμάτων, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει τὴν ἰδικήν του νομοτέλειαν καὶ αἰτιώδη προσδιοριστικὴν ἐνέργειαν. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως θὰ ἀπεκλείετο μόνον ἐὰν εἰς ὅλα τὰ ὄντικα στρώματα ὑπῆρχεν ἓνας μοναδικὸς τύπος αἰτιώδους προσδιορισμοῦ. Ἀλλὰ, κατὰ τὸν N. Hartmann,

40. Jürgen Habermas, *Freiheit und Determinismus*, στὸ περιλαμβάνον ἔνδεκα μονογραφίες εὐρύτερον ἔργον τοῦ *Zwischen Naturalismus und Religion* - Philosophische Aufsätze, Frankfurt am Main 2005, σσ. 155-186.

στην αιτιώδη προσδιοριστική ενέργειαν παντός ἀνωτέρου ὄντικῶ στωμάτος σὲ σύγκρισιν πρὸς τὴν αιτιώδη ἐνέργειαν τῆς κατωτέρας ὄντικῆς περιοχῆς ὑπάρχει κάτι περισσότερον, ἓνα Plus. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ὡς φυσικὸν μὲν ὄν ὑπόκειται στὸν φυσικὸν αιτιώδη προσδιορισμόν, ἀλλὰ ὡς πνευματικὸν ὄν καὶ ὡς πρόσωπον διέπεται ἀπὸ τὸν ἀξιολογικὸν τελολογικὸν προσδιορισμόν τῆς ἐλευθερίας⁴¹. Στὶς πράξεις του, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ W. Heuer, γίνονται αἰσθητὲς τόσον *causae necessariae*, ὅσον καὶ *causae liberae*⁴².

Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς συμβατότητος τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὸν νατουραλιστικὸν ντετερμινισμόν ὀρθῶς ὑποστηρίζουν, ὅτι ἡ ἄρνησις τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ἀποκρούεται ἐκ τῆς πανανθρωπίνης συνειδήσεως καὶ ἀμέσου βιωματικῆς ἐμπειρίας.

Οἱ ἄνθρωποι παντοῦ καὶ πάντοτε εἶναι βέβαιοι, ὅτι αὐτεξουσίως λαμβάνουν τὶς βουλευτικὰς ἀποφάσεις τους. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν ὑπευθύνους γιὰ τὶς πράξεις τους, θεσπίζουν νόμους καὶ ἐπιβάλλουν ποινές⁴³.

Ὡς ὀρθῶς ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν ἀείμνηστον Ἰ. Σκαλτσούνην, ἡ ἄρνησις τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως κλονίζει ἐκ βάθρων καὶ τὶς πολιτικὰς ἐλευθερίας: «Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι φύσει ἐλεύθερος, ἐὰν αἱ ἰδέαι τοῦ δικαίωματος καὶ τοῦ καθήκοντος εἶναι ψευδεῖς καὶ χιμαιρικαί, τίς δύναται νὰ εἶναι ἡ βᾶσις τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας; Ἐὰν ὁ δεσμεύων τὴν ἐνεργητικότητά μου τύραννος δὲν παραβιάξῃ δικαίωμά μου, ἐὰν ὑποβάλλων με εἰς τὴν δουλείαν δὲν ἐνεργῇ κατὰ τρόπον ἀντίθετον τῆς φυσικῆς μου ὑποστάσεως, ἐὰν ἐγὼ δὲν εἶμαι φύσει ἐλεύθερος, ἐν τίνι ποτὲ δικαίωματι δύναμαι νὰ ἐξεγερωθῶ κατὰ τοῦ δεσμεύοντος τὴν ἐλευθέραν βούλησίν μου, ἐνῶ αὕτη δὲν ὑπάρχει;»⁴⁴.

41. Nicolai Hartmann, *Ethik*, Berlin und Leipzig, 1926, σσ. 594-616. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 3: Wirklichkeitslehre, München - Basel 1962, σσ. 133-135.

42. W. Heuer, *Kausalität und Willensfreiheit*, Heidelberg 1924, σ. 3. Καὶ κατὰ τὸν Constantin Gutberlet, πρέπει νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ τῆς ἀναγκαίας καὶ τῆς ἐλευθέρας αἰτίας (wir müssen zwischen notwendiger und freier Ursache unterscheiden) (C. Gutberlet, *Die Willensfreiheit und ihre Gegner*, Fulda 1907, σσ. 10 ἔξ., 241, 368.

43 Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὡλοκληρωμένοι προσωπικότητες*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 236.

44. Ἰ. Σκαλτσούνη, *Δημώδης Ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 54.

Οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἐλευθερίαν αὐτὴν ὑλιστὲς στὴν πραγματικότητα ἀντιφάσκουν πρὸς τὸν ἑαυτὸν τους, διαψεύδοντας καὶ ἀποκηρύσσοντας τὴν διδασκαλίαν τους. Ὁ ἴδιος προσθέτει τὰ ἑξῆς: «*Ραπίσατε ἓνα τῶν φανατικῶν ὀπαδῶν τοῦ Ὑλισμοῦ! Φρονεῖτε ἄρᾳ γε, ὅτι θέλει ὑποστῆ ἀπαθῶς τὸ ράπισμα καὶ ἐφαρμόξων τὰς δοξασίας καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ θέλει σᾶς θεωρήσει ὡς λίθον ἢ κλάδον δένδρου ἐπιπεσόντα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του ὡς ἐξ ἀσυνειδήτων αἰτίων καὶ ἀναποδράστου ἀνάγκης; Πλανᾶσθε. Θ' ἀντεκδικηθῆ διὰ τῶν χειρῶν του ἢ θὰ σᾶς καταγγεῖλη ἐνώπιον τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης. Ἐὰν δὲ ὑπερασπιζόμενοι ἐνδείξητε εἰς αὐτὸν τὸ ἄρθρον τοῦ νόμου, δι' οὗ, ὅπως καταγνωσθῆ ποινή, ἀπαιτεῖται ἐλευθερία βουλήσεως καὶ ἐνεργείας, ἐὰν ὑποστηρίξητε ὅτι ἀκουσίως τὸν ἐρραπίσατε ὡς ἐξ ἀνάγκης ἀναποδράστου..., θ' ἀκούσητε ὑπὸ τοῦ ραπισθέντος ἐκτενῆ λόγον πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεπηρέαστου ὑμῶν βουλήσεως»⁴⁵.*

27. Ἐπειτα τὸ ὅτι ἡ θέλησις τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐλευθερίαν ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ δραματικοῦ ἀγῶνος, τὸν ὁποῖον διεξάγουν ἐναντίον ἀλλήλων τὰ διάφορα ψυχικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια, «*μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων*» (Ρωμ. β', 15). Τὸ σκάφος τῆς ψυχικῆς μας ὑπάρξεως κλυδωνίζεται κυριολεκτικῶς, ὅταν πνέουν μέσα μας ἀντίθετοι καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενοι ἄνεμοι. Ἡ γαλήνη ἀποκαθίσταται μὲ τὴν ἀπόφασιν τοῦ ἐλευθέρου Ἐγώ. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς «*ἀναποφασιστικότητος τῆς σκέψεως, ἡ ὁποία μὲ κάνει νὰ ταλαντεύωμαι ἀπὸ τὸ ἓν μέρος στὸ ἄλλο, ἀπὸ τὸ ἓν ἀντικείμενον εἰς τὸ ἄλλο, συναισθάνομαι κινουμένην τὴν προσοχὴν τοῦ πνεύματός μου ὑπὸ ἐλατηρίου, τοῦ ὁποίου εἶμαι κύριος καὶ τὸ ὁποῖον διευθύνω, ὡς μὲ εὐχαριστεῖ*»⁴⁶.

28. Ἐπίσης τὸ φαινόμενον τῶν τύψεων ἢ ἐπαίνων τῆς συνειδήσεως ἐξηγεῖται μόνον διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς λέγει: «*Ἐξ ἀνάγκης παρῴφισταται τῷ λογικῷ τὸ ἀντεξούσιον... Τὰ ἄλογα οὐκ εἰσιν ἀντεξούσια· ἄγονται γὰρ μᾶλλον ὑπὸ τῆς φύσεως, ἢπερ ἄγουσιν. Διὸ οὐδὲ ἀντιλέγουσι τῇ φυσικῇ ὀρέξει, ἀλλ' ἅμα ὀρεθῶσι τινός, ὀρμῶσι πρὸς τὴν προᾶξιν. Ὁ δὲ ἀνθρώπος, λογικὸς ὢν, ἄγει μᾶλλον τὴν φύσιν, ἢπερ ἄγεται. Διὸ καὶ ὀρεγόμε-*

45. Αὐτόθι.

46. Albert Farges, *Nouvelle Apologétique*, μτφρ. Ἄργ. Σακελλαρίου, Ἀθήναι, σ. 70.

νος, εἴπερ ἐθέλη, ἐξουσίαν ἔχει ἀναχαιτίσαι τὴν ὄρεξιν ἢ ἀκολουθήσαι αὐτῇ. Ὅθεν τὰ ἄλογα οὐδὲ ἐπαινεῖται, οὐδὲ ψέγεται, ὁ δὲ ἄνθρωπος καὶ ἐπαινεῖται καὶ ψέγεται»⁴⁷. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγει: «Οὔτε δὲ οἱ ἔπαινοι, οὐδ' αἱ κολάσεις δίκαιαι, μὴ τῆς ψυχῆς ἐχούσης τὴν ἐξουσίαν τῆς ὀρμῆς καὶ ἀφορμῆς»⁴⁸.

29. Πειθόμεθα ἀκόμη περισσότερο περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἐὰν ἀναλύσωμεν τὰ φαινόμενα τοῦ ἀνωτέρου ἠθικοῦ βίου, τῆς ἀντιστάσεως σὲ ἐγκυσιτικούς πειρασμούς, τῆς μετανοίας. Τὰ ιδεώδη τῆς ἠθικῆς ἀγνότητος καὶ ἐγκρατείας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς τιμῆς, τοῦ καθήκοντος πείθουν τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀντισταθῇ στὶς ὀρέξεις τοῦ σώματος, νὰ ὑποστῇ πόνους, ν' ἀποδεχθῇ ἐκουσίως τὶς στερήσεις καὶ νὰ καταβάλῃ τὶς ὀρμὲς τοῦ ἐνστικτοῦ καὶ τὶς προσδοκίαις πάσης ἡδονῆς⁴⁹.

30. Ἄς φέρωμεν στὸν νοῦν μας τὰ φαινόμενα τοῦ ἠρωϊσμοῦ καὶ τῆς αὐταπαρνήσεως. Ἄς θυμηθοῦμε τοὺς πλοίαρχους ἐκείνους, ποὺ ἔχουν κατ' ἕνα ζωντανὸ πάνω στὰ πλοῖα τους, ὅταν αὐτὰ καιόμενα βυθίζονταν καὶ ὅταν αὐτοὶ ἐπέβλεπαν τὴν σωτηρίαν τῶν γυναικοπαίδων. Τὰ DNA τους καὶ τὰ ἐγκεφαλικά τους κύτταρα φώναζαν στὸν καθένα ἀπὸ αὐτοὺς «φεῦγε καὶ σώζου». Ἄλλ' αὐτοὶ ἔμειναν ἕως τὸ τέλος μὲ ἐλεύθερη ἀπόφασίν τους πιστοὶ στὸ καθῆκον τους καὶ θυσίασαν τὴν ζωὴν τους⁵⁰.

47. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκθεσις ὀρθοδόξου πίστεως* 2, 27.

48. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* 1, 7.

49. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἔνθ'* ἀνωτ., σ. 238.

50. Ὁ Ἰ. Σκαλτσούνης μὲ τὴν συναρπαστικὴν γλῶσσαν τοῦ παρουσιάζει τὰ ἐξῆς ἐποπτικὰ παραδείγματα ἠρωϊσμοῦ: «Ἐξερράγη πυρκαϊὰ εἰς διαπλέον τὸν ὠκεανὸν πλοῖον. Μετὰ μικρὸν τὸ σκάφος καὶ πάντες οἱ ἐπιβαίνοντες αὐτοῦ ἔσονται βορὰ τοῦ πυρός, μία δὲ ἀμυδρὰ ἐλπίς σωτηρίας ἀπομένει, ἡ ἐντὸς τῶν λέμβων διάσωσης. Παρατηρήσατε τὸν γενναῖον πλοίαρχον διεθύνοντα τὰς σωστικὰς ἐργασίας. Ἀποβιβαζόμενος δύναται νὰ διασωθῇ –τὸ ἐνστικτον τῆς αὐτοσυντηρήσεως ἐπιβάλλει τὴν ἀπόφασιν τῆς διασώσεως–, ἀλλ' ὁ πλοίαρχος, ὑπερνικῶν πᾶν ἐνστικτον καὶ πάντα σωματικὸν νόμον, σκέπτεται περὶ τῆς σωτηρίας τῶν γυναικῶν, τῶν βρεφῶν καὶ πάντων τῶν ἐπιβατῶν. Μάτην οἱ ναῦται τὸν προσκαλοῦν νὰ διασωθῇ. Ἀτρόμητος βλέπει τὰς φλόγας προσεγγιζούσας καὶ τὴν θάλασσαν βρυχωμένην ἐντὸς τοῦ πλοίου, ἀτρόμητος δίδει τὰς τελευταίας πρὸς τοὺς ναῦτας ὀδηγίας. Πάντες σφύζονται· εἰς δὲ μόνον γίνεται θῦμα τοῦ πυρός καὶ ἀποθνήσκει τὸν θάνατον τοῦ καθήκοντος, ὁ γενναῖος πλοίαρχος. Ὑπῆρξαν ἄρα γε οἱ σωματικοὶ τῆς φύσεως νόμοι οἱ ὑπαγορεύσαντες τὴν ὑψηλὴν ἐκείνην ἀπόφασιν; Ὑπῆρξαν ἄρα γε τὰ ἐν τῷ ἐγκατάλειψι τοῦ πλοίαρχου ἄτομα τοῦ σιδήρου ἢ τοῦ φωσφόρου, τὰ ἐπενεργήσαντα πρὸς παραγωγὴν τῆς πραγματωθείσης ἐθελοθυσίας; Τὸ ἐνστικτον ἄρα γε παρέσυρεν εἰς τὸν θάνατον τὴν εὐγενῆ ἐκείνην ὑπαρξιν; Ὅχι, μυριάκις ὄχι! Ἄς μὴ ἀτιμάζωμεν διὰ ψευδῶν καὶ ἀσεβῶν θεωριῶν τὸν θάνατον τῆς αὐταπαρνήσεως. Τὸ ἐνστικτον ἀποφεύγει τοὺς κινδύνους, τὰ δὲ ἄτομα τοῦ σιδήρου ἢ τοῦ φωσφόρου

31. Ἡ πανανθρώπινη πεποίθησις περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς νεωτάτης Φυσικῆς. Ἰδίως στὸν κόσμον τῆς Μικροφυσικῆς ἢ τῆς Φυσικῆς τῶν Κβάντα δὲν ὑπάρχει αὐστηρὰ αἰτιότης, ἀλληλουχία αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων· δὲν ὑπάρχει ἀναγκαιότης, ἄκαμπτη καὶ ἀναλλοίωτη νομοτέλεια, κατὰ τὴν ὁποίαν ὅπωςδήποτε τὸ αἴτιον φέρει τὸ β ἀποτέλεσμα⁵¹. Σήμερα δὲν ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς μηχανοκρατικῆς ἀναγκαιότητος, ἀλλὰ ἡ ὑπὸ τῆς Κβαντομηχανικῆς προβολομένη ἀρχὴ τοῦ ἀπροσδιορίστου. Γι' αὐτὸ ἐπιστήμονες τῆς ἀξίας τοῦ *Compton*, τοῦ *Jeans*⁵², τοῦ *Eddington*, τοῦ *Planck* κ.ἄ. «ὑπεραμύνονται

ὑπεῖκουν εἰς τοὺς μηχανικοὺς τῆς ὑπάρξεως καὶ συντηρήσεως νόμους. Ἡ ἰσχυρά, ἡ ἐλευθέρα τοῦ πλοιάρχου βουλῆσις, ἐμπνεομένη ὑπὸ τῆς ιδέας τοῦ καθήκοντος, κατέστη ἀκαταγώνιστος καὶ ὑπερνικήσασα τὴν δύναμιν τοῦ ἐνστίκτου καὶ τοῦ πυρός, τῆς ὕλης καὶ παντὸς φυσικοῦ νόμου, ἐδημιούργησε τὴν ἀπόφασιν καὶ ἐπέβαλεν εἰς τὸ σῶμα τὴν θέλησιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ καταστροφῆς πρὸς διάσωσιν ἄλλων ὑπάρξεων...

Παρατηρήσατε τὸ ζῶν ἐκεῖνο πῶμα ἐντὸς τοῦ δεσμοτηρίου. Ἦτο νέος, ὑγιής, εὐρωστος πλήρης σφριγώσης ζωῆς καὶ ἀνδρικοῦ κάλλους. Εἰς στεναγμὸς ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ιδεῶν καὶ ἀρχῶν ὑπῆρξε τὸ μόνον αὐτοῦ ἔγκλημα. Ἴδετε. Αἱ στερήσεις καὶ αἱ βάσανοι κατέβαλον πάσας τὰς ζωϊκὰς δυνάμεις, αἱ ἀλύσεις διήνοιξαν ἤδη βαθείας πληγὰς ἐπὶ τοῦ ἀποσυντιθεμένου σώματος, αἱ ἀναμνήσεις τῶν φιλάτων καὶ τῆς παρελθούσης οἰκογενειακῆς εὐτυχίας κατασπαράσσουν τὴν καρδίαν σφοδρότερον καὶ αὐτῆς τῆς σωματικῆς ὀδύνης. Μία λέξις ἐκ τῶν χειλέων τοῦ μάρτυρος, μία ὑπόσχεσις ἀρκεῖ πρὸς κατάπαυσιν τῶν δεινῶν του. Ἄλλ' οὔτε ἡ λέξις ἐξαγγέλλεται, οὔτε ἡ ὑπόσχεσις δίδεται. Τὰ πάντα μετεβλήθησαν, τὰ πάντα παρήλλαξαν ἢ διεφθάρησαν καὶ τὸ ἄλλοτε πλήρες κάλονῆς σῶμα εἶναι ἤδη εἰδεχθῆς σκελετός, ἀλλ' ἐν τι μένει ἀμετάβλητον καὶ ἀκαταγώνιστον, ἡ ἀδιάσειστος τοῦ μάρτυρος ἀπόφασις, ἧς ἡ ἐλαχίστη μεταβολὴ ἤθελεν ἀποδώσει αὐτῷ τὴν ζωὴν, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν οἰκογένειαν. Ἀπέναντι τῆς παραφθορᾶς, τῆς ἀπονεκρώσεως καὶ τῆς καταλύσεως τοῦ σώματος ἡ ληφθεῖσα ἀπόφασις ἴσταται ἐδραία καὶ ἀκατάβλητος, ὑπερνικῶσα δὲ καὶ καταβάλλουσα τὴν δύναμιν τῶν ἀλύσεων καὶ τοὺς πόνους τῶν πληγῶν καὶ παραγκωνίζουσα τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς προσδοκίας τοῦ μέλλοντος, ἀνησυχῶνται ὑπεράνω τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἐκπέμπει ἐκ τοῦ σκότους τοῦ δεσμοτηρίου ἐκλάμψεις πατριωτικοῦ φωτός, διαφωτίζει καὶ ὑπεκκαίει τὰς καρδίας τῶν λαῶν καὶ ἀντὶ καταλυθέντος σώματος ἐξεγείρει λεγεῶνας ἡρώων, οἵτινες ἡμέραν τινὰ θά διεκδικήσουν τὴν πραγμάτων τῶν ιδεῶν, ὧν αὐτὸς ὑπῆρξε θῦμα καὶ μάρτυς» (Αὐτόθι, σ. 60-62).

51. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 238.

52. Πρβλ. Johannes Hessen, *Wirklichkeitslehre*, σ. 138 ἐξ.

τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου»⁵³. Ὡς λέγει ὁ Eddington, «ἡ ἀναστάσις, τὴν ὁποίαν ἐπήνεγκεν ἡ θεωρία, ἥτις ἐξώθησε τὴν αἰτιοκρατίαν ἐκ τῆς συγχρόνου Φυσικῆς, ἔσχεν ὡς σοβαρὰν συνέπειαν τὸ ὅτι δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη δρᾶσις εἶναι καθωρισμένη ἐκ τῶν προτέρων»⁵⁴. Ὁ ἴδιος ἐπίσης τονίζει, ὅτι διὰ τῆς νεωτέρας Φυσικῆς «παρεμερίσθησαν ὠρισμένοι δυσκολίαι, πού ἠμπόδιζον τὴν μετὰ τῆς Φυσικῆς συνδιαλλαγὴν» «τῆς Θρησκείας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως»⁵⁵. Καὶ ὁ Jeans ἐπισημαίνει σχετικῶς τὰ ἐξῆς: «Ἡ παλαιὰ Φυσικὴ μᾶς ἔδειχνεν ἓνα σύμπαν, πού ὠμοίαζε περισσότερο πρὸς φυλακὴν παρὰ πρὸς κατοικίαν. Ἡ νέα Φυσικὴ μᾶς παρουσιάζει ἓνα σύμπαν, πού ἔχει ὄψιν, ἡ ὁποία εἶναι νοητὴ ὡς συνεχῆς κατοικία διὰ τὸν ἐλεύθερον ἄνθρωπον καὶ ὄχι ὡς ἀπλοῦν καταφύγιον διὰ τὸ κτήνος· ἓνα σπίτι, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατόν, τουλάχιστον εἰς ἡμᾶς, νὰ σχεδιάζωμεν καὶ νὰ δημιουργῶμεν γεγονότα σύμφωνα πρὸς τὰς ἐπιθυμίας καὶ νὰ ζῶμεν ζῶην προσπαθειῶν καὶ κατορθωμάτων»⁵⁶.

32. Ἐπίσης ἡ «Θεωρία τοῦ Χάους»⁵⁷, τὸ νεώτατον αὐτὸ ρεῦμα στὴν Φυσικὴν τοῦ 20οῦ αἰῶνος, πού συνδέεται μὲ τὴν «Γεωμετρίαν τῶν

53. Δ. Κ(ωτσάκη), *Ἡ νέα Φυσικὴ καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως*, περ. «Ἀκτίνες», ἔτος 1946, σ. 172.

54. Γεωργίου Ν. Παλαιολόγου, *Ἡ ἀντίθεση ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐρευνῇ*, Ἀθήναι, 1949, σ. 74.

55. A. S. Eddington, *New Pathways in Science*, Cambridge 1943, σ. 291. Δ. Κ(ωτσάκη), ἔνθ' ἄνωτ., σ. 173.

56. Γ. Παλαιολόγου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 75.

57. Δειγματοληπτικῶς βλ. περὶ τῆς «Θεωρίας τοῦ χάους» στὰ ἐξῆς: George Contopoulos, *Order and Chaos in Dynamical Astronomy*, Springer Verlag, New York 2002, ² 2004. Τοῦ ἰδίου, *Adventures in Order and Chaos*, Cluwer Academic Publishers, London 2004. D. Campbell - H. Rose (ἐκδ.), *Order in Chaos*, Amsterdam 1983. Hao Bai-Lin, *Chaos*, Singapore 1984. H. B. Stewart, *Nonlinear Dynamics and Chaos*, New York 1986. James Gleick, *Chaos: Making a New Science*, New York 1987· ἑλλ. μτφρ. *Χάος Μία νέα ἐπιστήμη*, μτφρ. Μανώλη Κωνσταντινίδη, ἐκδόσεις «Κάτοπτρο», Ἀθήνα, 1990. Heinz-Otto Peitgen, Hartmut Jürgens, Dieter Saupe, *Chaos and Fractals*, New York 1992.

Fractals»⁵⁸, ἀναζητεῖ στὰ χασοικὰ φαινόμενα τὸ «στοχαστικόν» (*stochastic*) στοιχείον, τὸ ὁποῖον μὲ σκόπιμη στόχευσιν στρέφεται σὲ ὠρισμένους στόχους. Γι' αὐτὸ σὲ κοινὴν μελέτην τους οἱ ἀμερικανοὶ φυσικοὶ *Crutchfield, Farmer, Packard καὶ Shaw* ἐπισημαίνουν ὅτι στὴν σφαῖραν τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς δημιουργίας οἱ τυχόν «χασοικές» διαδικασίες τῆς συνδέονται μὲ τὴν ὑπαρξιν «μηχανισμοῦ», ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως σ' ἓνα ἐκ πρώτης ὄψεως ντετερμινιστικῶς διαρθρωμένον κόσμον⁵⁹.

33. Ἐκ τῶν ἤδη λεχθέντων γίνεται κατανοητὸν ὅτι ἡ ὀξύτης τῆς διαμάχης μεταξὺ «Ἐτεροαρχίας» (*Determinismus*) καὶ «Ἀὐταρχίας» (*Indeterminismus*) ἀπαμβλύνεται καὶ ἡ παραδοχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως γίνεται εὐκολωτέρα, ἐὰν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ πράξῃ ὅ,τι θέλει, διότι περιορίζεται ἀπὸ τὶς περιορισμένες δυνατότητες τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Εἶναι δυνατόν κάποιος αὐτὴν τὴν στιγμὴν νὰ ἐπιθυμῇ νὰ ἔχῃ πτερὰ καί, ὅπως ἓνα πτηνόν, νὰ πτερυγίσῃ σὲ αἰθέρια ὕψη, γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ σπίτι τοῦ ἀποφεύγοντας τὶς δυσκολίες τῶν συγκοινωνιῶν καὶ τῆς κυκλοφορίας, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ τὸ πράξῃ, διότι περιορίζεται ἀπὸ τὸ βᾶρος τοῦ σώματος καὶ τὸν νόμον τῆς βαρύτητος.

34. Ἐπειτα ἡ ὄντολογικῶς περιορισμένη ἐλευθερία μας δὲν ἐκδηλώνεται στὸ κενόν, ἀλλὰ μόνον μέσα στὴν περιοχὴν τῶν ὑπαρχόντων βουλητικῶν κινήτρων καὶ ἐλατηρίων, κινουμένη μέσα εἰς ὠρισμένον continuum βιολογικῶν, ψυχολογικῶν, κοινωνικῶν, πολιτιστικῶν, βιοθεωρητικῶν καὶ κοσμοθεωρητικῶν συνειρμῶν, σχέσεων καὶ συναρτήσε-

58. Νικολάου Ἀρτεμιάδη, *Ἡ Γεωμετρία τῶν Fractals* – Ὁμιλία σὲ ἑκπακτὴ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν 22α Νοεμβρίου 1988, Ἀνάπτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 63 (1988), ἐν Ἀθήναις 1989, σσ. 479-499. Benoit B. Mandelbrot, *The Fractal Geometry of Nature*, New York 1982 καὶ San Francisco 1986 (γερμ. μτφρ. *Die fraktale Geometrie der Natur*, Basel-Boston 1987). Ian Stewart, *Les Fractals*, Paris 1982. K. Falconer, *The Geometry of Fractal Sets*, Cambridge University Press 1985. H. O. Peitgen-P.H. Richter, *The Beauty of Fractals*, Berlin, Heidelberg, New York κ. ἄ., 1986. M. Barnsley, *Fractals Everywhere*, New York 1988. Θεοδώρου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ «Φυσικὴ τοῦ Χάους» καὶ ἡ «Γεωμετρία τῶν Fractals»*, κεφ. 7, στὸ βιβλίον: *Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ (Συμβολὴ στὴν Ὁρθόδοξον Θεολογικὴν Γνησιολογία)*. Ἀθήνα 1992, σσ. 31-38.

59. James P. Crutchfield-J. Doynne Farmer-Norman H. Packard-Robert S. Shaw, *Chaos*, ἐν: *Scientific American*, Dec. 1986, σσ. 39-49.

ων⁶⁰. Έπομένως ποία είναι ή ένδοτέρα φύσις τής βουλήσεως και ποιον είναι τὸ νόημα τής ἐλευθερίας; Ἀπαντώντας στο ἐρώτημα αὐτὸ ή Ψυχολογία ἄπτεται τής περσοναλιστικῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀξιῶν⁶¹, ή ὁποία συνδέει τήν ἐλευθέραν βούλησιν πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῆς ἐρευνώμενον βασίλειον τῶν ἀξιῶν και ὀδηγεῖ στήν ἐκλεκτικὴν ὀργανικὴν συνένωσιν τῶν μνημονευθεισῶν προσπαθειῶν διὰ τήν θεμελίωσιν τής ἐλευθερίας με ἀξιοποίησιν τῶν θετικῶν στοιχείων μερικῶν ἐκ τῶν ντετερμινιστικῶν θεωριῶν.

35. Κατὰ τήν Φιλοσοφίαν τῶν ἀξιῶν τὰ πρῶτισα και κύρια κίνητρα και ἐλατήρια τής ἐλευθέρας βουλητικῆς ἐνεργείας είναι οἱ συναισθηματικὲς φορτίσεις ἀπὸ διάφορες ἀξίες και ὄχι οἱ συνειδητοὶ ή ἀσυνειδητοὶ ψυχωσωματικοὶ παράγοντες ή οἱ ἱστορικὲς συνθήκες και οἱ ὀικονομικοκοινωνικὲς δομές⁶². Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν μίαν παρομοίωσιν, ὅταν μιλάμε γιὰ τὰ αἷτια και τὰ ἐλατήρια ἐνὸς ἀεροπορικοῦ ταξιδίου πρὸς τὸν βόρειον πόλον, ἔχομεν ὑπ' ὄψιν ὄχι τήν κατάστασιν τῶν μηχανῶν τοῦ ἀεροπλάνου ή τὰ ρεύματα τοῦ ἀέρος, πού ἀναμφιβόλως ἐπηρεάζουν τὸ ταξίδι και συχνὰ είναι δυνατὸν νὰ τὸ ματαιώσουν, ἀλλὰ μόνον ὅ,τι θὰ δικαιολογοῦσε τήν ἀναληφθεῖσαν περιπέτειαν (λ.χ. τήν ἔλξιν ἀπὸ τὰ θέλητρα τοῦ πολικοῦ τοπίου, τήν ἐπιθυμίαν τής ἐπιστημονικῆς διερευνήσεως αὐτοῦ, τήν ἐπιζομένην δόξαν, τήν ἀναζήτησιν γουναρικῶν κ.λπ.)⁶³. Κατὰ παρόμοιον τρόπον τὰ κίνητρα και ἐλατήρια τής ἐλευθέρας

60. Alexander Willwoll, *Seele und Geist*, Freiburg im Breisgau 1938, σ. 152-153.

61. Περὶ τής ἐννοίας και τής οὐσίας τής ἀξίας βλ. δειγματοληπτικῶς στὰ ἐξῆς: Νικολάου Λούβαρι, Ἄξια, Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 5, σελ. 39-40. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡ Τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιῶν τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ και τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τής χριστιανικῆς σκοπιᾶς, ἐν Ἀθήναις 1946. Κωνσταντίνου Σπετσειέρη, Αἱ ἀξίαι τής ἀτομικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς, Ἀθήναι 1939. Ευαγγέλου Θεοδώρου, Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν, περ. «Ἐκκλησία», ἔτος 1961, σσ. 184-186 και 202-204. Τοῦ ἰδίου, Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, τεῦχος Α': Εἰσαγωγικά - Γνωσιολογία - Γενική Ἀξιολογία, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 2: *Wertlehre*, München 1948. Edgar Brightman, *Nature and value*, New York 1945. R. B. Perry, *Realms of value*, Cambridge, Massachusetts 1954. J. N. Findley, *Values and Intentions*, London 1961. A. Meinong, *Abhandlungen zur Werttheorie*, Graz 1968. Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Bern 1966.

62. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ή Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, Ἀθήναι 1991, σ. 174 ἐξ.

63. Ἐνθ' ἄνωτ.

ἀποφάσεως εἶναι ὄχι οἱ ἐπ' αὐτὴν ἀναπόφευκτες ἐπιδράσεις τῆς ψυχοσωματικῆς ὑφῆς καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ἢ πολιτιστικῶν ρευμάτων καὶ τῶν ἱστορικοοικονομικῶν συνθηκῶν, ἔστω καὶ ἂν οἱ παράγοντες αὐτοὶ κλυδωνίζουσιν ἢ καὶ προσδιορίζουσιν κατὰ μέγα μέρος τὴν ἐλεύθερη ἐνέργειάν μας. Βαθύτερα γενεσιουργὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια τῶν ἀποφάσεών μας εἶναι οἱ ἀξίες.

Μόνον ὅ,τι φαίνεται ὡς ἀξία εἶναι δυνατόν νὰ καλῆ ὡς δέον τὴν βούλησιν πρὸς ὠρισμένην κατεύθυνσιν καὶ ἀπόφασιν. Ἀκόμη καὶ αὐτός, πού αὐτοκτονεῖ, λιποτακτεῖ ἀπὸ τὴν ζωὴν, διότι μπροστὰ στὰ σκοτισμένα πνευματικά του μάτια ἢ ἀνυπαρξία φαίνεται ὅτι ἔχει γι' αὐτὸν μεγαλύτερη ἀξίαν ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν. Γιὰ νὰ στραφῆ ἢ ἐλευθέρῳ ἐνέργειά μας πρὸς κάτι, πρέπει αὐτὸ τὸ κάτι ὀρθῶς ἢ ἐσφαλμένως νὰ παρουσιασθῆ σ' ἐμᾶς ὡς φορεὺς ἀξίας, δηλαδὴ ὡς «ἀγαθόν», ὡς κάτι πού εἶναι ἀρεστόν, ἐφετὸν καὶ ἐπιθυμητόν, ὡς κάτι τοῦ ὁποίου θεωροῦμεν τὸ εἶναι προτιμότερον ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι⁶⁴.

36. Ἡ ἐλευθερία λοιπὸν σὲ τελευταίαν ἀνάλυσιν σημαίνει ἀξιολογικὴν ἐκλογὴν. Ἀκόμη καὶ ἐκεῖ, ὅπου ὁ καταπιεστικὸς μηχανισμὸς τοῦ πολυπλόκου ψυχοσωματικοῦ καὶ ἱστορικοκοινωνικοῦ μηχανισμοῦ φθάνει στὸ κατακόρυφον, ἢ θέλησις εἶναι δυνατόν καὶ πρέπει νὰ διατηρῆ τὴν ἐτοιμότητα νὰ ἐκτινάσσεται ὡς ἀποδεσμευθὲν ἐλατήριο, νὰ ὑπερνικᾷ ὅποιανδήποτε νομοτέλειαν καὶ νὰ ρυθμίξῃ μὲ ὑπεύθυνη αὐτενέργειαν τὴν κίνησιν τῶν ἀξιολογικῶν ἐλατηρίων καὶ κινήτρων, τὰ ὁποῖα ἀλληλοδιασταυρώνονται καὶ τυχὸν ἀλληλοσυγκρούονται⁶⁵. Ἡ ἐλευθερία εἶναι τρόπον τινὰ τὸ ὄργανον πνευματικῆς τροχαίας, πού στὸ σταυροδρόμι τῶν πνευματικῶν συγκρούσεων καὶ ἐναλλακτικῶν δυνατοτήτων ἀνάβει τὸ κόκκινον ἢ πράσινον φῶς στὰ ἀξιολογικὰ κίνητρα καὶ ρυθμίζει μέσα μας τὴν κίνησιν τους, δείχνοντας σ' αὐτὰ τὴν κατεύθυνσιν, πρὸς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ στραφῆ ἢ ἐνέργειά τους⁶⁶. Θὰ ἠδυνάμεθα ἐπίσης νὰ ποῦμε, ὅτι ἡ ροὴ τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἡ ὑπαρξις τοῦ αὐτεξουσίου δύναται νὰ ἐξομοιωθῆ πρὸς ἓνα ρυάκι, τὸ ὁποῖον συνεχῶς ρέει καὶ στὸ ὁποῖον ὁ κηπουρὸς, ἐπεμβαίνοντας μὲ τὴν ἀξίνην, μεταβάλλει

64. Alexander Willwoll, ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 145-146.

65. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Παιδεία τῆς Ἐλευθερίας καὶ ἡ Ἐλευθερία τῆς Παιδείας*, Ἀθήνα, 1980, σ. 9.

66. J. Lindworsky, *Der Wille*, 1920. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς...*, σ. 190.

τὴν πορείαν, γιὰ νὰ ποτίσῃ ἄλλην περιοχὴν τοῦ κήπου. Θέσιν κηπουροῦ στοῦ ρυάκι τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἔχει ἡ ἀπόφασίς μας, πού ἐκδηλώνεται μὲ τὴν προσπάθειαν, ἡ ὁποία ἄλλοτε μὲν ἀνακόπτει τὴν πορείαν τῆς διαδοχῆς, ἄλλοτε δὲ κατευθύνει αὐτὴν πρὸς ἐπιτυχίαν ἄλλου σκοποῦ⁶⁷.

37. Ἡ ἐλευθερία εἶναι τὸ στίγμα δύο συντεταγμένων. Τὴν ἐνδότερη ὑφὴν αὐτῆς δὲν συνιστᾷ μόνον ἀρνητικῶς ἡ ἐλευθερία ἀπὸ κάτι, ἡ ἐξωτερικὴ ἐλευθερία τῶν πράξεων καὶ τῆς ἐνεργείας, πού γίνεται χωρὶς δέσμευσιν, ἐξάρτησιν καὶ καταναγκασμόν, ἀλλὰ πρὸ πάντων θετικῶς ἡ ἐλευθερία πρὸς κάτι, δηλαδή ἡ ἐλευθερία τῆς αὐθορμήτου αὐτοδεσμεύσεως πρὸς –συχνά τολμηρές– ἀποφάσεις, οἱ ὁποῖες διασποῦν τὰ ὅποια-δήποτε ντετερμινιστικὰ πλαίσια καὶ ἀνταποκρίνονται στὰ δεοντολογικὰ αἰτήματα τῶν ἀνωτέρων ἱεραρχικῶς ἀξιῶν.

Οἱ ἀνώτερες αὐτὲς ἀξίες ἐνεργοῦν ἐπὶ τῆς βουλήσεως ὄχι ὡς δυνάμεις ἐξαναγκασμοῦ, ἀλλ' ὡς δεῖκτες τῶν σκοπῶν. Ἡ κανονιστικὴ ἀπὸ τίς ἀξίες ὑπόδειξις τῆς κατευθύνσεως τῆς πορείας μας δὲν ἀποκλείει, ἀλλὰ προϋποθέτει τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ γραμμὴ πλεύσεως ἐνὸς πλοίου δὲν καθορίζεται ἀναγκαστικῶς ἀπὸ τοὺς ἀστέρες ἢ τὴν πυξίδα, πού ἀπλῶς ὑποβοηθοῦν τὸν πλοίαρχον νὰ βρῆ καὶ ἐκλέξῃ οἰκειοθελῶς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ πλοῦ. Οἱ ἀξίες δὲν προσδιορίζουν τὴν προσωπικότητα, ἀλλ' ἡ ἐλευθέρᾳ προσωπικότης δεχομένη τὰ δεοντολογικὰ αἰτήματα, πού προβάλλονται ἀπὸ τίς ἀξίες, προσδιορίζει τὸν ἑαυτὸν τῆς⁶⁸. Ἡ πραγματώσις τῶν ἀξιῶν σημαίνει αὐτοπραγμάτωσιν καὶ αὐτοδιαμόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον αὐτὲς ἔχουν συστοιχίαν καὶ ἀνταποκρίνονται σὲ ἀξιολογικὰς προδιαθέσεις, τάσεις καὶ ροπὲς, σὲ ἔμφυτα –ὑπὸ τοῦ Jung προβληθέντα– ἀνθρωπολογικὰ «ἀρχέτυπα»⁶⁹ καὶ a priori, συνυφασμένα μὲ τὸν «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ πλασθέντα ἄνθρωπον. Ἐπομένως ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, οὔτε τὸ μοναδικόν

67. Δημ. Μαρτίνη, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως*, περ. «Ἀκτίνες» ἔτος 1946, σ. 87.

68. Conrad Gröber, *Handbuch der religiösen Gegenwartsfragen*, Freiburg im Breisgau 1942, σ. 583. Siegfried Behr, *Einführung in die Metaphysik*, 1933, σσ. 248-273. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Παιδεία τῆς Ἐλευθερίας καὶ ἡ Ἐλευθερία τῆς Παιδείας*, σσ. 9-10.

69. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ἔργον τοῦ Κ. G. Jung ἀπὸ χριστιανικὴ σκοπιά*, Ἀθήνα 1991, σ. 8. Περισσότερα βλ. στοῦ ἔργου: G. G. Jung, *Über die Archetypen des kollektiven Unbewussten*, 1934.

στοιχείον τοῦ ἐσχάτου καὶ ὑπάτου σκοποῦ τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως⁷⁰. Ἡ ἐλευθερία ὑπάρχει πρὸς χάριν τῶν ἀξιών. Οἱ ἀξίες εἶναι τόσον τὸ ποιητικόν, ὅσον καὶ τὸ τελικόν αἷτιον τῆς ἐλευθερίας. Ἄρα ὁ ὑπάτος καὶ ἐσχάτος αὐτὸς σκοπὸς εἶναι συγχρόνως οἱ ἀξίες καὶ ἡ ἐλευθερία ὡς δύο ἐστίες μιᾶς (νοητῆς γεωμετρικῆς) «ἐλλείψεως», οἱ μὲν ἀξίες ὡς περιεχόμενον, ἡ δὲ ἐλευθερία ὡς εἶδος ἢ μορφή. Ἐλευθερία καὶ ἀξίες εἶναι ἔννοιες ἀλληλεξαρτώμενες. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ ἡ μία χωρὶς τὴν ἄλλην⁷¹.

38. Γιὰ νὰ εἶναι ὁμως ὑγιῆς ἡ βούλησις καὶ νὰ ἐνεργῇ πραγματικῶς ἐλευθέρως, πρέπει νὰ βλέπωμεν ὀρθῶς ὅλες τις ἀξίες καὶ τὴν ὀρθὴν ἱεραρχικὴν τους σχέσιν. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ Χριστιανικὴ Ἀνθρωπολογία, ἡ ὁποία δὲν διέπεται ὑπὸ οὐτοπιστικῆς καὶ χιμαιρικῆς ὑπεραιοδοξίας, ἀλλὰ βλέπει ρεαλιστικῶς τὸν ἄνθρωπον ὡς πνευματικῶς πεπτωκότα καὶ τραυματισμένον, ὑποβοηθεῖ νὰ κατανοήσωμεν, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν βίωσιν τῶν διαφόρων ἀξιών, δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὸν λεῖον καὶ καθαρὸν καθρέπτην τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος δείχνει τὰ πάντα ἀκριβῶς ὅπως αὐτὰ εἶναι, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὸ κάτοπτρον τῆς ἐπιφανείας τῆς λίμνης ἢ τῆς θάλασσας, τὸ ὁποῖον, ὅταν μὲν αὐτὴ εἶναι ἡσυχὴ καὶ καθαρὴ, ἀπεικονίζει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πιστῶς τὸ τοπίον τῆς ἀκτῆς, ὅταν ὁμως αὐτὴ εἶναι ταραγμένη καὶ ἀκάθαρτη, ἄλλοτε ἐπιμηκύνει τὰ πράγματα τῆς ἀκτῆς, ἄλλοτε τὰ καθιστᾷ βραχύτερα, ἄλλοτε τὰ παραμορφώνει καὶ ἄλλοτε τὰ καθιστᾷ τελείως ἀόρατα. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτί οἱ ἀνώτερες ἀξίες συχνὰ ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὸ ὀπτικὸν πεδῖον πολλῶν ἢ ὑφίστανται πλήρη παραμόρφωσιν⁷². Ὅταν ἡ ψυχὴ, ὅπως λέγουσιν οἱ λειτουργικοὶ ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας μας, κατακλύζεται ἀπὸ τὰ τέλματα ἢ τοὺς ὀρμητικὸς χειμάρρους τῶν παθῶν καὶ τῶν πειρασμῶν· ὅταν εἶναι ταραγμένη ἀπὸ τὴν «*τρικυμίαν τῶν πταισμάτων*» ἢ τὴν «*τρικυμίαν τῶν λογισμῶν*»· ὅταν «*τοῦ βίου τὴν θάλασσαν ὑψομένην καθορᾶ τῶν πειρασμῶν τῶ κλύδωνι*»⁷³, τότε οἱ ἀνώτερες ἀξίες ἀποκρύπτονται ἢ ὑφίστανται πλήρη παραμόρφωσιν, φαινόμενες ὡς τυραννικὲς καὶ ἀποκρουστικὲς, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ ἀπολυτοποιημέναι καὶ θεοποιημέναι κατώτερες ἡδονιστικὲς ἀξίες ἢ καὶ οἱ ἀπαξίες φαίνονται ὡς ἐλκυστικὲς καὶ ἀξιέ-

70. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωπ.

71. Αὐτόθι, σ. 10.

72. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁλοκληρωμένοι προσωπικότητες*, σ. 227.

73. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, Ἀθῆναι, 1958, σσ. 222-223.

ραστες. Στην περίπτωση αυτήν λ.χ. ὁ ἀσεβής, ἀνατρέποντας πλήρως τὴν ἱεραρχικὴν κλίμακα τῶν ἀξιών, «*χαίρει ἐπὶ πᾶσιν, οἷς μισεῖ ὁ Κύριος*», ἔχει «*ὅλην τὴν ἡμέραν ἐπιθυμίας κακᾶς*» εἰς τρόπον ὥστε ἡ «*καρδία τεκταίνεται κακᾶς*»⁷⁴. Στην περίπτωση αὐτὴν ἡ ψυχὴ πάσχει ἐκ τῆς ἀξιολογικῆς μωπίας ἢ τυφλώσεως ἢ ἐκ τοῦ πνευματικοῦ δαλτωνισμοῦ, δηλ. τῆς ἀξιολογικῆς δισχρωματοψίας. Αὐτὸ ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης, ὅταν χρησιμοποιῇ τὶς ἐκφράσεις «*ὁ περιπατῶν ἐν τῇ σκοτίᾳ*» (Ἰωάν. ιβ', 35) ἢ «*ἡ σκοτία ἐτύφλωσε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ*» (Α' Ἰωάν. ιβ', 35), ὡς καὶ ὁ ἀπόστολος Πέτρος, ὅταν λέγῃ γι' αὐτὸν «*τυφλὸς ἐσσι, μωπαζῶν*» (Β' Πέτρ. α', 9).

39. Ἐπειτα τὰ ἠθικοκοινωνικὰ ὄρια τῆς ἐλευθερίας γίνονται αἰσθητὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι κάθε ὑγιὲς δημοκρατικὸν Σύνταγμα προβάλλει τὰ αἰτήματα τοῦ αὐτοελέγχου, τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ, τῆς αὐτοδεσμεύσεως, γιὰ νὰ μὴ θίγεται ἡ ἐλευθερία τῶν ἄλλων καὶ γιὰ νὰ ἀποφεύγονται βλαβερὲς κοινωνικὲς συνέπειες. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων περιοριστικῶν γιὰ τὴν ἐλευθερία μας νομικῶν διατάξεων τῶν διαφόρων κλάδων τοῦ Δικαίου, ἃς φέρωμεν σπὸν νοῦν μας τὰ παραδείγματα τῆς Παιδείας, τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Τέχνης.

40. Στην Παιδείαν ἡ ἀπαιτουμένη περιοριστικὴ ὑπακοή στὴν προβαλλομένην ἀπὸ τοὺς δασκάλους ἀνθεντιαν τοῦ δέοντος καὶ τῆς θεονομίας δὲν εἶναι ἡ ὑπακοή τῆς μηχανῆς, ἀλλὰ προϋποθέτει αὐτοπεριορισμὸν τῶν διδασκομένων ὡς ἐκδήλωσιν εἰδολογικῆς αὐτονομίας ἐναντι ἕτερονόμου περιεχομένου, τὸ ὅποῖον ἔλκει, διαφωτίζει καὶ ἐμπνέει ἐμπιστοσύνην καὶ θάρρος. Τὴν δυνατότητα ἑναρμονίσεως θεονομίας καὶ προσωπικῆς αὐτονομίας εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Goethe, ὅταν σπὸ στόμα τῆς Ἰφιγενείας τοῦ ἔθετε τοὺς λόγους: «*Καὶ πειθήνια ἔνοιωθα τὴν ψυχὴν μου πανόμορφα ἐλεύθερη*»⁷⁵.

Τὰ αἰτήματα τῆς ἐλευθερίας τῆς Παιδείας, τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, τῆς ἐλευθέρας διακινήσεως τῶν ἰδεῶν καὶ κριτικῆς αὐτῶν, τῆς καλλιεργείας στοὺς ἐκπαιδευομένους ὑγιοῦς αὐτοπροσδιορισμοῦ μὲ ἐκλεκτικὴν σκέψιν δὲν αἴρουν τὸ γεγονὸς ὅτι παιδεῖα πραγματικὴ χωρὶς κατευθύνοντα ἀξιολογικὸν προσανατολισμὸν, χωρὶς καταπολέμησιν τοῦ

74. Αὐτόθι.

75. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Ἐλευθερία τῆς Παιδείας καὶ ἡ Παιδεῖα τῆς Ἐλευθερίας*, σσ. 17, 28.

νιχιλισμοῦ, χωρὶς χειραγωγοῦντα πρόσωπα, ποὺ προσπαθοῦν νὰ κρούσουν μέσα στὴν ψυχὴν τῆς νέας γενεᾶς χορδὲς ἀντίστοιχες πρὸς τὶς παλλόμενες μέσα στὴν ἰδικήν τους, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ὑπευθυνότης τῶν πολιτῶν, τὶς ὁποῖες καθορίζει τὸ Σύνταγμα ὡς σκοπὸν τῆς Παιδείας, δὲν ἐκδηλώνονται μπροστὰ στὸ Μηδέν, ἀλλ' ἔχουν πάντοτε ἀναφορικότητα πρὸς κάποιο ιδεῶδες καὶ πρὸς ὀρισμένα κριτήρια. Ἐπομένως ἀξιολογικὸς καὶ ιδεολογικὸς ἀποχρωματισμὸς τῆς Παιδείας εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ. Τὴν θέσιν στὸν κενὸν θρόνον μιᾶς κοσμοθεωρίας καὶ βιοθεωρίας καταλαμβάνει ὁπωσδήποτε ἓνα ἄλλο ιδεολογικὸν σχῆμα. Ἡ εἰλικρίνεια λοιπὸν ἀπαιτεῖ νὰ διακηρῦσσεται, ὅτι κατὰ τὴν συζήτησιν περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς Παιδείας πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ τὸ προσωπεῖον τῆς ἀξιολογικῆς ἢ ιδεολογικῆς οὐδετερότητας. Τὸ ζητούμενον σὲ τελευταίαν ἀνάλυσιν δὲν εἶναι ἡ ἐπιτευξίς τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ καὶ βιοθεωρητικοῦ ἀποχρωματισμοῦ, δηλαδή τοῦ πνευματικοῦ μηδενισμοῦ. Τὸ ζητούμενον εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἀξιολογικῶν κριτηρίων τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ τοῦ α ἢ τοῦ β χρώματος, μεταξὺ τῆς α ἢ τῆς β ιδεολογικῆς ταυτότητος τῆς Παιδείας⁷⁶.

41. Σήμερα γίνεται κατανοητὴ ἐπίσης ἡ ἀνάγκη τοῦ αὐτοελέγχου τῆς *Ἐπιστήμης* καὶ τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας της ἔνεκα τῶν ἐπαπειλούντων τὸ ἀνθρώπινον γένος κινδύνων, τοὺς ὁποῖους δημιουργοῦν οἱ προωθημένες ἐπιστημονικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἐφαρμογές λ.χ. στοὺς τομεῖς τῆς χρήσεως τῆς πυρηνικῆς ἐνεργείας, τῆς ἰατρικῆς Τεχνολογίας, τῆς Νευροχημείας, τῆς Βιοϊατρικῆς, τῆς Βιοτεχνολογίας, τῶν οἰκολογικῶν παρεμβάσεων, τῶν προσπαθειῶν τῆς γενετικῆς ἀναδομήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους κ.λπ.

Τὸ αἶτημα τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστήμης ὠδήγησε στὴν δημιουργίαν εἰδικῶ ἐπιστημονικοῦ κλάδου, ποὺ ὀνομάζεται στὴν Ἀμερικὴν *Technology Assessment* καὶ ἔχει ἀκριβῶς ὡς σκοπὸν τὴν -πρὸ τῆς πραγματοποιήσεως καὶ ἐφαρμογῆς των- μελέτην τοῦ *ἐπιτροπεοῦ* τῶν μεγάλων τεχνολογικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ προγραμματισμῶν ἐν σχέσει πρὸς τὶς προβλεπόμενες συνέπειες γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ περιβάλλον του⁷⁷.

76. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 24-25.

77. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως*, Πρυτανικὸς Λόγος, Ἀθήναι, 1981, σσ. 56.

42. Καί ἡ –ἀναμφιβόλως αὐτόνομη– Τέχνη, ἂν καὶ ὀρθῶς εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ οἰανδήποτε λογοκρισίαν, πρέπει, κατὰ τὸ Σύνταγμα, νὰ εἶναι αὐτοελεγχόμενη μὲ συναίσθησιν τῆς κοινωνικῆς τῆς εὐθύνης, γιὰ νὰ μὴ θίγεται λ.χ. ἡ δημοσία αἰδῶς καὶ γιὰ νὰ προστατεύονται τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἀνώριμοι πολίτες. Εἶναι θλιβερόν ὅτι τὸ αἴτημα αὐτὸ περιφρονεῖται ἀσυστόλως λ.χ. ἀπὸ πολλὰ ραδιοτηλεοπτικὰ προγράμματα, ἢ ἀπὸ πολλὰ DVDs καὶ CDs, πού μὲ φρενήρη ἀνταγωνισμόν προσφέρονται ἄφθονα ἀπὸ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ καὶ εἰσάγουν στὶς ἑλληνικὰς οἰκογένειες πνευματικὴν κανθαριδίνην καὶ φθοράν. Προδίδουν ὑποκρισίαν ἢ ἐπιπολαιότητα οἱ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας διαμαρτυρούμενοι γιὰ οἰανδήποτε κριτικὴν ἢ καὶ σὲ μερικὰς περιπτώσεις δικαστικὴν παρέμβασιν ἐναντίον ἐκφυλιστικῶν καλλιτεχνικῶν φαινομένων. Μάλιστα πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀντιφάσκουν μὲ ἀσυνέπειαν πρὸς τὸν ἑαυτὸν τους, διότι καταπολεμοῦν τὸν οἰκονομικὸν φιλελευθερισμόν. Παραθεωροῦν ὅτι ἡ στάσις μας ἔναντι τῶν διαφόρων τομέων τοῦ πολιτισμοῦ (λ.χ. τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ) πρέπει νὰ διέπεται ὑπὸ τῆς ἰδίας λογικῆς καὶ ἠθικῆς νομοτελείας καὶ συνεπείας. Ἐὰν θεωρῆται δικαιολογημένος ὁ ἔλεγχος στὸν οἰκονομικὸν τομέα μὲ τὴν ρυθμιστικὴν ἢ κατασταλατικὴν κρατικὴν παρεμβατικὴν πολιτικὴν καὶ μὲ τὶς κρατικοποιήσεις ἢ κοινωνικοποιήσεις, ἐξ ἴσου ἂν ὄχι περισσότερον πρέπει νὰ θεωρῆται δικαιολογημένος ὁ – ὄχι ἀπὸ τὸ Κράτος ἐπιβαλλόμενος – αὐτοέλεγχος στὴν περιοχὴν τῆς Τέχνης. Ἡ ἀσυνέπεια εἶναι μεγαλυτέρα, ὅταν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς ἐπικριτὲς τῆς σῶφρονος κριτικῆς καλλιτεχνικῶν ἔργων ἦσαν κάποτε οἱ ὑμνητὲς τῆς Τέχνης, πού ἦταν ὄργανον κρατικῆς προπαγάνδας καὶ σιωποῦσε γιὰ τὰ «γκουλάκ». Ἐπανελημμένως ἔχομεν τονίσει, ὅτι, ὅπως ἐν ὀνόματι τοῦ δόγματος «ἡ Χημεία γιὰ τὴν Χημείαν» δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμνηστεύσωμεν τὸ χημικὸν ἐπίτευγμα τῆς ὑπὸ τῶν ναζιστῶν μετατροπῆς ἀνθρώπων σὲ σαπούνη, κατὰ παρόμοιον τρόπον δὲν δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν τὴν φθοροποιὸν ἀσυδοσίαν τῆς Τέχνης ἐν ὀνόματι τοῦ –ἀπὸ μερικὰς πλευρῆς ὀρθοῦ– δόγματος «ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνην». Τὸ σύνθημά μας πρέπει νὰ εἶναι «ἡ Τέχνη γιὰ τὸν ἄνθρωπον», ὅπως ἐπίσης «ἡ Χημεία, ἢ Ἐπιστήμη» γενικῶς γιὰ τὸν ἄνθρωπον»⁷⁸.

78. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τέχνη καὶ Ἐλευθερία*, Ἀθήνα, 1976, σσ. 29 ἐξ. Πρβλ. Γιάννη Μαρίνου, *Οὐαὶ ὑμῖν, ὑποκριταί*, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 26-2-2006.

43. Τέλος πρέπει νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ἀπόδειξις περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἀπεριορίστη καὶ ἀπόλυτη φαίνεται ἀρνητικῶς καὶ εἰς τὸ ἀντίθετον πρὸς αὐτὴν φαινόμενον τῆς πνευματικῆς δουλείας, δηλαδή τῆς ἀπωλείας σὲ μικρὸν ἢ μεγάλον βαθμὸν τῆς προσωπικῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας.

Ὅποιος ἔχει χάσει ἀπὸ τὸν πνευματικὸν του ὀρίζοντα τὴν ὁμορφιὰ τῶν ἀνωτέρων ἰδανικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγαθῶν ὅποιος περιορίζει τὸ βλέμμα του μόνον στὴν περιοχὴν ἀπολυτοποιημένων καὶ θεοποιημένων ὑλικῶν καὶ βιολογικῶν ἡδονιστικῶν ἀξιῶν, αὐτὸς δύναται νὰ νομίξῃ ὅτι εἶναι χειραφετημένος καὶ ἐλεύθερος νὰ ἐπιλέξῃ ὅ,τι θέλει, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα αὐτὸς εὐρίσκεται μόνον στὰ πλαίσια τῆς περιορισμένης μυωπικῆς ἢ δαλτωνικῆς πνευματικῆς ὁράσεως, ἡ ὁποία σημαίνει τύφλωσιν γιὰ τὸ κάλλος τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν ἀξιῶν.

Ἄλλη εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ σκουληκιοῦ καὶ ἄλλη ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀετοῦ. Ἐλεύθερος δὲν εἶναι ὁ ὁμοιάζων πρὸς τὸν σκώληκα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς κινεῖται ἐλευθέρως πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ἡ ἐλευθέρα αὐτὴ κίνησις γίνεται μόνον μέσα στὸ χῶμα ἢ στὴν λάσπην καὶ στὸν βόρβορον. Ἐλεύθερος εἶναι ὁ ὁμοιάζων στὸν ἀετόν, πού δύναται νὰ διασχίξῃ τὰ γαλάζια πλάτη τοῦ οὐρανοῦ, φθάνοντας σὲ ὑψηλὲς ἡλιόλουστες βουνοκορφὰς καὶ σὲ αἰθέρια ὕψη.

44. Ὁ ἀληθινὰ ἐλεύθερος ἄνθρωπος δὲν λέγει μόνον «Πάντα μοι ἔξεστι». Παραλλήλως ἐπαναλαμβάνει τὶς φράσεις τοῦ Ἁπ. Παύλου: «*Οὐ πάντα συμφέρει*» ἢ «*Οὐκ ἐγὼ ἐξουσιασθήσομαι ὑπό τινος*». Πρέπει νὰ προτιμᾷ ἐκάστοτε τὸ ἀξιολογικῶς καὶ ποιοτικῶς ἀνώτερον ἀντὶ τοῦ κατωτέρου. Ὅταν εὐρίσκεται μπροστὰ σ' ἓνα σύμπλεγμα κατωτέρων βουλητικῶν κινήτρων καὶ ἐλατηρίων, τὰ ὁποῖα ἢ κακὴ ἐπιθυμία χρησιμοποιεῖ ὡς δόλωμα, γιὰ νὰ τὸν «*ἐξέλκῃ καὶ δελεάζῃ*» (Ἰακ. α', 14), γιὰ νὰ τὸν ἐλκύῃ, παρασύρῃ ἔξω ἀπὸ τὸ καταφύγιον τῆς ἀνωτέρας πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἀληθινῆς ἐλευθερίας πρὸς τὰ δίκτυα καὶ τὶς παγίδες τῆς πνευματικῆς σκλαβιάς, τότε πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν δύναμιν νὰ ἀντιτάξῃ τὸ «*Ὅχι*» του στὸ σύμπλεγμα αὐτό. Διαφορετικὰ θὰ πραγματοποιιοῦνται οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου: «*Πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐστι τῆς ἁμαρτίας*» (Ἰωάν. η', 34). Κατὰ τὸν Ἁπ. Πέτρον πολλοὶ παρουσιάζονται «*ἐλευθερίαν ἐπαγγελλόμενοι, αὐτοὶ δοῦλοι ὑπάρχοντες τῆς φθορᾶς*» (13' Πέτρον. β', 19). Πολλοὶ συνθλίβονται καὶ ἰσοπεδώνονται ἀπὸ τὸν ὀδοστρωτήρα τῶν ἀπαιτήσεων τῆς μάζας, στίς ὁποῖες μὲ ἀνθρωπαρέσκειαν δεικνύουν δουλικὴν προσκόλλησιν. Ἐπειτα, γιὰ τὸν ἔχοντα

θραυσμένην θέλησιν ισχύουν οἱ λόγοι: «Οὐ γὰρ ὁ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ' ὁ οὐ θέλω κακόν τοῦτο πράσσω» (Ρωμ. ζ', 19)⁷⁹. Ὁ Ὀβίδιος ἐξωμολογεῖτο σὲ σίχους:

«Βλέπω καὶ αἰσθάνομαι τὰ καλύτερα,
καὶ ὅμως πράττω τὰ χειρότερα»⁸⁰.

45. Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος, ἀναφερόμενος μὲ τις «Ἐξομολογήσεις» του στὴν χρονικὴν περίοδον πρὸ τῆς ὀριστικῆς συνδέσεώς του μὲ τὸν Χριστόν, περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν διχασμένην καὶ ὑποδουλωμένην θέλησίν του: «Δὲν ἤμουν, λέγει, δεμένος μὲ ξένα δεσμά, ἀλλὰ μὲ τὰ σιδερένια δεσμὰ τῆς ἰδικῆς μου καρδιάς. Ὁ ἐχθρὸς κρατοῦσε στὰ χέρια τοῦ τὴν θέλησίν μου. Εἶχε σφρηγηλατήσει μίαν ἀλυσίδα καὶ μὲ εἶχε καταστήσει μὲ αὐτὴν δέσμιον. Διότι ἀπὸ τὴν διεστραμμένην θέλησιν γεννιέται ὁ ἀνικανοποίητος πόθος. Καὶ ὅταν ὑποτάσσεται κανεὶς στὸν πόθον, τότε αὐτὸς γίνεται συνήθεια· καὶ ὅταν κανεὶς δὲν ἀνθίσταται καὶ δὲν ἀντιδρᾷ στὴν συνήθειαν, τότε αὐτὴ γίνεται ἀνάγκη. Μὲ ὅλους τοὺς κρίκους τῆς ἀλυσίδας αὐτῆς κρατιόμουν, στὰ δεσμὰ τῆς σκληρῆς σκλαβιάς. Ἡ νέα λοιπὸν θέλησις, πὺν ἄρχισε νὰ βλαστάνῃ μέσα μου, γιὰ νὰ Σὲ λατρεύω μὲ ἀφοσίωσιν καὶ νὰ ἀπολαμβάνω Σένα, Θεέ μου, πὺν εἶσαι ἡ μοναδικὴ καὶ ἀσφαλὴς χαρὰ καὶ εὐφροσύνη μου, δὲν ἦταν ἀκόμη ἱκανὴ νὰ υπερνικήσῃ τὴν παλαιότερη θέλησιν, πὺν εἶχε γίνει μὲ τὴ μακρόχρονη συνήθειαν πολὺ ἰσχυρῆ. Ἔτσι ὑπῆρχαν μέσα μου δύο θελήσεις, ἡ μία παλαιὰ καὶ ἡ ἄλλη καινούρια, ἡ μία σαρκικὴ καὶ ἡ ἄλλη πνευματικὴ. Αὐτὲς μάχονταν ἡ μία ἐναντίον τῆς ἄλλης καὶ ὁ ἀγὼν αὐτὸς ἔσχιζε στὰ δύο τὴν ψυχὴν μου»⁸¹. Ἀπήχησιν τῶν λόγων τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου δυνάμεθα πιθανῶς ν' ἀνιχνεύσωμεν στὴν ἀναφώνησιν τοῦ Φάουστ τοῦ Goethe: «Ἀλλοίμονον μέσα στὰ στήθη μου κατοικοῦν δύο ψυχές, πὺν διαρκῶς θέλουν νὰ χωρισθοῦν ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην»⁸².

Ἡ ἀπελευθέρωσις λοιπὸν ἀπὸ τὴν πνευματικὴν σκλαβιά ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἄρσιν τῆς ἐσωτερικῆς διασπάσεως καὶ τοῦ πνευματικοῦ διχασμοῦ, μὲ τὴν σταθερὰν στροφὴν τῆς βουλήσεως πρὸς τὸ ἐκάστοτε «κρεῖττον» καὶ «βέλτιον».

79. Πρβλ. Daniel - Rops, *Vouloir, Reflexions sur la volonté*, Paris 1948, σσ. 14-15.

80. S. Laurent, *Πῶς νὰ γίνῃς χαλύβδινος χαρακτήρας*, ἑλλ. μτφρ., ἔκδ. Κακουλίδη, Ἀθήνα, σ. 24.

81. Αὐγουστίνου, *Confessiones* (Ἐξομολογήσεις).

82. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἀσκήσεις Ἐκκλησιαστικῆς Ρητορικῆς ἢ Ὀμιλητικῆς*, Ἀθήνα 1978.

Ἐπίλογος

46. Ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία κορυφώνεται μὲ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν βίωσιν τῆς ἀληθείας, ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Χριστόν: «*Γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς*» (Ἰωάν. δ', 32). Γι' αὐτὸ ὁ Ἄπ. Παῦλος τόνοιζε: «*Οὗ τὸ πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία*» (Β' Κυρ. γ', 17). Ἡ βίωσις τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς ἔχει ὡς θεμέλιόν της τὴν προσωπικὴν βίωσιν καὶ ἐμπειρίαν τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, τὸ ὁποῖον κορυφώθηκε μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀπελευθερωτικὴν νίκη, ποὺ συντελέσθηκε μὲ τὴν Σταύρωσιν καὶ τὴν Ἀνάστασίν Του. Ἡ μέθεξις τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία συνεχίζεται στὴν λειτουργικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, δημιουργεῖ πανίσχυρον σύμπλεγμα βουλευτικῶν κινήτρων καὶ ἐλατηρίων, ποὺ συντελεῖ ὥστε ὁ πιστὸς νὰ ἐπαναλαμβάνῃ μὲ τὸν Ἄπ. Παῦλον: «*Πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ*» (Φίλιπ. δ', 13).

47. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν Ἐλευθερωτῆς. Μὲ τὴν Ἀνάστασίν Του δὲν συνέτριψε μόνον τὶς ἀλυσίδες καὶ τὰ κλεῖθρα τοῦ Ἄδου, ἀλλὰ ἀνιστᾶ καὶ ἐμᾶς σὲ καινούρια ζωὴν, θραύοντας τὶς ἀλυσίδες τῆς πνευματικῆς σκλαβιάς. Πάνω ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες φυσικὲς, βιολογικὲς, ψυχολογικὲς, ἱστορικοκοινωνικὲς, πολιτιστικὲς πραγματικότητες, νομοτέλειες καὶ ἀναγκαιότητες ἐκκολάπτει ἓνα πλῆθος νέων δυνατοτήτων καὶ προοπτικῶν καὶ κάνει ν' ἀναπηδήσῃ ἡ πραγματικὴ ἐλευθερία, ποὺ θραυεῖ μακροχρόνια τυραννικὰ δεσμὰ καὶ ὁδηγεῖ καὶ αὐτὸν τὸν ληστὴν πάνω στὸν Σταυρὸν εἰς μίαν στιγμὴν νὰ κερδίξῃ τὸν παράδεισον, καθὼς κάνει τὸ ἄλμα ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖον ἔκαμαν λόγον, ὅπως εἶπαμε, οἱ Kierkegaard καὶ Jaspers. Γι' αὐτὸ στ' αὐτιὰ ὄλων τῶν πιστῶν, ποὺ συνδεδεμένοι μὲ τὸν Χριστὸν ἀπολαμβάνουν τὴν αὔραν τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας, ἀντηγεῖ πάντοτε σὲ νέες συναρτήσεις ἢ προτροπὴ τοῦ Ἄπ. Παύλου: «*Τῇ ἐλευθερίᾳ οὖν, ἧ Χριστὸς ὑμᾶς ἠλευθέρωσε, στήκετε καὶ μὴ πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε*» (Γαλ. ε', 1).